

М.А. Күжүгет

ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ

Кызыл
2023

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ
ТЫВА ФИЛОЛОГИЯ БОЛГАШ НИИТИ ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ
КАФЕДРАЗЫ

М. А. Күжүгет

Литературлуг чурт шинчилели

Кызыл – 2023

УДК 821.512.156 (075.8) : 908
ББК 83.3Ту +26.891(075.3)
К 88

Тыванын күрүне университетинин өөрөдилге-методиктиг
чөвүлелинин шиитпирин езугаар парлаан.

Рецензенты:

Куулар Н.Ш., член Союза писателей России, главный редактор

Тувинского книжного издательства им. Ю. Ш. Кюнзегеша

Соян А.М., к.ф.н., доцент кафедры тувинской филологии и общего
языкознания

Күжүгет, М. А. **Литературлуг чурт шинчилели** :
практикум. – Кызыл : ТывКУ. – 2023. – 69 ар. – Сөзүглел : дорт.

«Литературлуг чурт шинчилели» регионнун литературлуг байдалынын онзагайын улам ханыладыр шинчилеп өөренир угланыышкынныг. Практикумда кичээлдерге онаалгалар, бот ажылдарга онаалгалар, чогаадыкчы онаалгалар, рефераттар темалары, зачет, шылгалдаларга белеткениринге айтырыглар, практиктиг ажылдарны чорударынга методиктиг сүмелер кирип турар.

Практикумнун капсырылгаларында Тыва Республиканын литературазынын чижектеринге үндөзилээн авторлуг статьялар кирип турар.

Практикум өөрөнгөн темазын эртемге азы үндөзиннерге даянып херек кырында студентилернин киржилгези-биле көрүп, ханы сайгарып өөренир арганы бербишаан, дилеп, шинчилеп, сайгарып өөренир чаңчылдарын улам быжыглаар; эртем ажылдарынга, барымдаалыг чүүлдерге даянып, сайгарылгалар чорударынга чаңчыктырар.

Практикумну 44.03.05 Педагогиктиг угланыышкынның «Төрээн дыл, чогаал» болгаш «Даштыкы (англи) дыл» мергежилинин студентилеринге бижээн.

Кужугет, М. А. **Литературное краеведение : практикум.**
– Кызыл : ТувГУ. – 2023. – 69 с. – Текст : непосредственный.

Практикум по литературному краеведению направляет изучение литературного пространства региона, составляющими которого являются литература и образ родного края, глубже. Настоящий практикум содержит вопросы и задания к занятиям, задания к темам самостоятельных работ, творческие задания, темы для рефератов, а также вопросы для подготовки к зачету и экзамену, приведены методические рекомендации для выполнения практических заданий по курсу.

В приложениях практикума содержатся авторские статьи на примере литературы Республики Тыва.

Издание предназначено для студентов филологического факультета по направлению подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями **подготовки**), профили «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (Английский язык)» Практикум по литературному краеведению способствует дальнейшему формированию исследовательских умений и навыков у студентов.

Допчузу

I. «ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ» ДЕП ЭРЕМГЕ ПРАКТИКТИГ КИЧЭЭЛДЕРНИҢ ТЕМАЛАРЫ: АЙТЫРЫГЛАРЫ БОЛГАШ ОНААЛГАЛАРЫ	8
II. «ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ» ДЕП ЭРЕМГЕ ЧОРУДАР ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР, ОЛАРНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ БОЛГАШ ОНААЛГАЛАРЫ	13
Бот ажилдар. Бот ажилдарның онаалгалары.....	13
Дыңнадыглар, рефераттар темалары	14
Чогаадыкчы ажилдарның онаалгалары.....	15
Зачет айтырыглары.....	16
Экзамен айтырыглары.....	17
III. ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИНГЕ ЧОРУДАР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР, АЖЫЛДАР	16
«Чогаалчының литературлуг музейи» деп төлевилелдин кыска планы	19
Литературлуг чурт шинчилелинге мини-конференция	20
«Чечен чогаалда төрээн чер-чурт темазы» деп темалыг мини- конференцияның чижек чорудуу	22
Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада	23
КАПСЫРЫЛГАЛАР	27
Капсырылга № 1. Сергей Пюрбю. Бодум дугайымда.....	27
Капсырылга № 2. Салчак Молдурга. Чогаалчы болгаш чогаал дугайында сөс	31
Капсырылга № 3. Кызыл-Эник Кудажы. Николай Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш өскелер-даа.....	38

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

«Литературлуг чурт шинчилели : практикум» филология факультетинин 44.03.05 Педагогиктиг угланышкынның «Төрээн дыл, чогаал» болгаш «Даштыкы (англи) дыл» мергежилинин студентилеринге өөредилге программанын планынга дүүштүр бижиттинген. Программа езугаар ук курска 12 шак – лекцияларга, 24 шак – практиктиг кичээлдерге көрдүнгөн.

«Литературлуг чурт шинчилели» деп номнуң утказы болгаш хемчээли ук эртемниң салдынган сорулгаларынга, ОФКС-ның негелделеринге дүгжүп турар.

Практикум дээрге кандыг-бир эртемни ханы шингээдиринге улуг ужур-дузалыг, онзагай сорулгалыг, уткалыг, херек кырында бодунуң киржилгези-биле көрүп, сайгарып тургаш өөренир, кол нургулайында дээди өөредилге черинге чорудар кичээлдер болур.

«Литературлуг чурт шинчилели» регионнуң литературлуг байдалының онзагайын улам ханыладыр шинчилеп өөренир угланышкынның. Ында практиктиг кичээлдерге онаалгалар, бот ажылдарга онаалгалар, чогаадыкчы онаалгалар, рефераттар темалары, зачет, шылгалдаларга белеткениринге айтырыглар, ук эртемге практиктиг ажылдарны чорударынга методиктиг сүмелер кирип турар.

Практикумнуң капсырылгаларында Тыва Республиканың литературазының чижектеринге үндезилээн авторлуг статьяларны киирген.

Практикум өөрөнгөн темазын эртемге азы үндезиннерге даянып херек кырында студентилерниң киржилгези-биле көрүп, ханы сайгарып өөренир арганы бербишаан, дилеп, шинчилеп, сайгарып өөренир чаңчылдарын улам быжыглаар. Оон аңгыда эртем ажылдарынга, барымдаалыг чүүлдерге даянып, сайгарылгалар чорударынга чаңчыктырар.

Өөредилгени башкы уштап-баштаар, практиктиг болгаш лабораторлуг ажылдарны сургуулдар боттары чорудар, ажылдаар. Кандыг-бир улуг теманы өөренип төндүргөн соонда, ук ажылдарны аңгы-аңгы хевирлерге чорудар. Практиктиг кичээлдер шинчилел угланышкынның болбушаан, өөрөнгөн

темазын эртемге азы үндезиннерге даянып ханыладыр сайгарар сорулгаларлыг болур:

Өөредиглиг сорулга: студентилер «төрээн чер» болгаш «чогаалчы» деп билиишкиннерни, оларның аразында эстетиктиг харылзаа турарын билип алыр; ук харылзааларны тодарадып, бадыткап өөренир.

Сайзырадыр сорулга: студентилерниң дилеп, шинчилеп, сайгарып өөренир чаңчылдарын улам быжыглаар; эртем ажылдарынга, барымдаалыг чүүлдерге даянып, сайгарылгалар чорударынга чаңчыктырар; диалог чорудуп өөрениринге, бот тускайлаң сайгарылдыр боданып, кижилер-биле чугаа чорударынга угланыышкыннарны бээр; чогаадыкчы арга-шинээн тодарадыр, сайзырадыр ажылдарны чорудар.

Кижизидикчи сорулга: студентилерниң төрээн черинге, төрээн дылынга, чогаалынга үнелелдиг көрүжүн оттурар; чогаалчы кижиге, ооң сөзүнге камныг болурунга өөредир; чечен чогаалда чураан амыдыралга эстетиктиг хамаарылгазын сайзырадыр.

Эртемни шингээдиپ алырынга сүмелер

1. «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемниң ниити утказын, угланыышкынын кичээнгейлиг шингээдиپ алыңар.

2. Эң кол билиишкиннер чогаалчы болгаш ооң төрээн чери, оларның аразында харылзаа, ол бүгүнүң чечен чогаалда илерээни деп айтырыглар дээрзин утпаңар.

3. Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар ажылдарның аңгы-аңгы хевирлери бар дээрзин билип, оларны ажылыңарга ажыглап, сайзырадырын утпаңар.

4. «Биче төрээн чурт» деп билиишкинни баяк шингээдип алгаш, алган билиглериңерни патриотчу кижизидилге чорударынга магадылап алыңар.

5. Төрээн чериңерниң чечен чогаал-биле харылзаалыын билип, ону чечен сөске алгап чоруңар.

6. Литературлуг музей, библиотека, архив дээн хевирлиг албан черлериниң ажылын үнелеп, литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстери оларда кадагалаттыңан дээрзин утпаңар.

7. Периодиктиг парлалга (солуннар, сеткүүлдер, янзы-бүрү бюллетеньнер), чогаалчының бодунуң азы ооң дугайында мемуарлар (сактыышкыннар), демдеглелдер, чагаалар литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстөринге хамааржыр дээрзин сактып алынар.

8. Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар ажылдарны үениң негелдези-биле чаартып, сайзырадырын кол сорулга болдуруп өөрениңер.

9. Литературлуг чурт шинчилелинге хамаарыштыр амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаа-чаа эгелээшकिनнерни чорудуп, эртем ажылдарын бижиирин утпаңар.

I. «ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ» ДЕП ЭРТЕМГЕ ПРАКТИКТИГ КИЧЭЭЛДЕРНИНГ ТЕМАЛАРЫ: АЙТЫРЫГЛАРЫ БОЛГАШ ОНААЛГАЛАРЫ

Тема: Чогаалчы болгаш ооң төрүттүнгөн чери
(Капсырылга №1. Сергей Пюрбюнүң «Бодум дугайымда» деп
статьязынга даянып ажылдаар).

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, чогаалчы болгаш ооң төрөөн чериниң аразында эстетиктиг харылзаазын, ооң философчу утказын сайгарып, боданыңар;
2. Сөзүглелдин кол утказы чүл?
3. Чогаалчының чогаадыкчы ажылынга чүү салдарлыг болганын тодарадып, аңаа даянып, кыска пландан тургузуңар.
4. Авторнуң чогаалчы болу бергениниң кол үндезиннерин түңнөп бижиңер.
5. С. Пюрбюнүң төрөөн чер дугайында бижээн чогаалдарын адаңар. Кайы-бирээзин шээжилеп алыңар.
6. Интернет четкизинден чогаалчының дугайында материалдар-биле таныжыңар.

Тема: Литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстери
(Капсырылга №2. Салчак Молдурганың «Чогаалчы болгаш
чогаал дугайында сөс» деп статьязынга даянып ажылдаар).

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Чогаалчының төрөөн чери-биле, үе-биле харылзааларын дараазында материалда канчаар көргүскенин, тайылбырлаңар.
2. Чогаалчы С. Тока литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстөриниң кандыг хевирлерин ажыглап турганын, тодарадыңар.
3. Чогаалчының эпистолярлыг литератураны ажыглаанын статьяда чижектер-биле бадыткаңар.
4. «С. К. Токаның кешкен хем, ашкан арт, чораан чер, ужурашкан кижилер бүрүзү ооң амыдыралынга арттырган изиниң херечилери...» деп домактың утказын канчаар билдинер, тайылбырлаңар.

Тема: Литературлуг ужуражылга

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг ужуражылга деп чүл?
2. Ужуражылгалар дугайында сактыышкын чүгө, чүнүң-биле үнелиг болурул? Бижиттинген үезин тодарадып болур бе?
3. Литературада бердинген сактыышкындан литературлуг харылзааларны тодарадыңар.
4. Литературлуг ужуражылгаларга киришкен силер бе, оларга үнелелден берип, деңнелгелиг сайгарылгандан бижимел чорудуңар.
5. Дараазында болур практиктиг кичээлде кым-бир чогаалчы-биле ужуражылгандан организастанар.
6. Он-лайн хевирге чогаалчы-биле ужуражылгандан эрттириңер.

Литература

1. Кужугет М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 53-56. — Текст непосредственный.
2. Кюнзегеш Ю. Ш. Уттундурбас ужуражыышкыннар. — Сөзүглел дорт. // Шын, 1983. — ноябрь 17.
3. <http://liblihacheva.ru/metod-kopilka/63-slovar-form-massovoj-raboty>

Тема: Литературлуг экскурсия

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг экскурсия деп чүл? Ооң хевирлерин тодарадып, чижектер-биле бадыткаңар.
2. Литературлуг экскурсияга азы походка киришкен силер бе?
3. Литературлуг экскурсия чорударының төлевилелин чогаадып кылгаш, камгалаңар.
4. Литературлуг экскурсияның виртуалдыг хевиринин чижектерин интернет четкизинден дилеп тыпкаш, сонуургап көрүңер.
5. Бодуңар база литература темазыңга виртуалдыг экскурсиядан тырттырып, камгалаңар.
6. Литературада бердинген «Аңгыр-оолдун кокпазы-биле» деп материалды номчааш, ооң өөредиглиг талаларын демдеглеңер.

Литература

1. Күжүгет М. А. Аңгыр-оолдун кокпазы-биле. – Сөзүглел : дорт // М.А. Күжүгет. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2014. — Ар. 96-101.
2. Кужугет М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 36-40. — Текст непосредственный.
3. <https://nsportal.ru/shkola/literatura/library/2012/12/17/literaturnay-a-ekskursiya-eyo-mesto-v-izuchenii-predmeta>
4. <https://nsportal.ru/shkola/literatura/library/2017/08/28/literaturnye-mesta-rossii-ssylki-na-virtualnye-ekskursii-i>

Тема: Тываның литературлуг картазы

Чоокку чылдардан бээр, ылангыя Россия Федерациязынын Президентизинин 12.06.2014 чылда үндүргени N 426 дугаар Доктаалы-биле 2015 чылды Литература чылы кылдыр чарлаан үеден, регионнар аайы-биле литературлуг карталарны тургузары улам сайзыраан, чаа угланышкын апарган.

Тываның күрүне университетинин филология факультетинин сургуулдары практиктиг кичээлдер үезинде ындыг картаны шагдан бээр тургузуп келген. Амгы үеде Литературлуг музейде Тываның литературлуг картазын аскан.

Литературлуг карталарны чогаалчының чогаадыкчы оруунга, кандыг-бир чогаалдың болуушкуннарынга, чогаал маадырларының эрткен оруктарынга, чечен чогаал бөлгүмнеринин ажыл-чорудулгазынга болгаш өске-даа литературлуг болуушкуннарга тураскаадып кылып болур.

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг карта деп чүл? Ооң ужур-утказын тайылбырлаңар.

2. Кожуунунарның литературлуг картазын тургузуңар.

3. Кандыг-бир чогаалчының азы чогаал шинчилекчизинин чогаадыкчы оруунга тураскааткан картадан чуруңар.

4. Тыва Республиканың кожууннарында ажылдап турар чечен чогаал каттыжыышкыннарының литературлуг картазын

тургузунар. Ажылды бөлүктөргө хуваажып алгаш чорудуп болур.

5. Тываның литературлуг картазын чаартыңар.

6. Тываның литературлуг картазының электроннуг хевирин тургузунар.

Литература

1. Кужугет М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 33-35. — Текст непосредственный.
2. <https://novobib.ru/index.php/literaturnaya-karta>
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Новая_карта_русской_литературы
4. <https://litmap.cbcsao.ru/>

Тема: Литературлуг музей

Темаларга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг музей деп чүл?
2. Литературлуг музейлерниң кандыг хевирлери барыл?
3. Литературлуг музейлерже экскурсиялап барган силер бе? Оларның өске музейлерден ылгалы чүл?
4. Интернет четкизин ажыглап, кайы-бир Литературлуг музейже виртуалдыг экскурсиядан чорудунар.
5. Тыва Республикада литературлуг музейлер бар бе?
6. Төрөөн кожуунуңарга тургузар Литературлуг музейниң төлөвилелинден чогаадыңар.
7. Дараазында материалдың утказын сайгарып, Литературлуг музей дугайында боттарыңарның санал-онаалдарыңарны солчуп, диспуттан организастанар.
8. Тываның келир үеде Литературлуг музейиниң төлөвилелин чогаадып тургузунар.
9. Меңги Ооржак. «С.А. Сарыг-оолдун музей-бажыңы» деп статьязын тып номчуңар, сайгарыңар.

Тема: Литературлуг музейниң экспозициязы

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Экспозиция деп чүл?
2. Тываның күрүне университетинде Литературлуг музейже экскурсиядан чорудунар.

3. Литературлуг музейниң экспозициязын кичээнгейлиг шинчилеп көрүңер.

4. Экспозицияның кезектерин чаартырынын айтырыгларын сайгарып, бодунарның үлүүнерни кииринер.

5. Интерактивтиг экспозиция деп чүл? Ону ажылдап кылырын шенеп көрүңер.

6. Интерактивтиг карта кылырын шенеп көрүңер.

Литература

1. Экспозиция литературного музея в современном мире. Традиции и новации / ред. Е. Д. Михайлова, Г. Л. Медынцева. — Москва : Летний сад, 2014. — 170 с. — Текст : непосредственный.
2. https://studopedia.ru/3_105035_muzeynaya-ekspozitsiya.html
3. <https://www.krugosvet.ru/enc/literatura/muzei-literaturnye>

Тема: Литературлуг харылзаалар

(Капсырылга №3. Кызыл-Эник Кудажы «Николай Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш өскелер-даа» деп статья-биле ажылдаар).

Темага хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Компаравистика деп чүл?

2. Тыва литератураның төөгүзүнден кожа-хелбээ чоннарның, орус болгаш делегей литератураларының аразында кандыг харылзаалар турганын сактып, чижектерден киирип чугаалажыңар.

3. К-Э. Кудажының «Николай Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш өскелер-даа» деп чүүлүн кичээнгейлиг номчуңар.

4. Чогаалчыларның аразында найыралды дамчыштыр литературалар, чоннар аразында харылзааларны тодарадып, үнелелден бериңер.

5. Ук материалдың найырал, өөредилге, ажылга хамаарылга, амыдыралчы туруш, кижилер аразында харылзаа, үе болгаш ниитилел дугайында өөредиглиг утказын сайгарыңар.

6. Кайы-бир чогаалчының литературлуг харылзааларын тодарадып, дыңнадыгдан кылыңар.

II. «ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ» ДЕП ЭРТЕМГЕ ЧОРУДАР ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР, ОЛАРНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ БОЛГАШ ОНААЛГАЛАРЫ

Бот ажылдар

Бот ажылды студентилер номчулга залынга, библиотекага, өөредилге кабинетинге азы бажыңынга-даа кылып болур. Болдунар литератураны, интернет курлавырын ажыглаар. Башкының талазындан консультация, сүме болгаш хыналда албан турар. Студентилерге бот ажылдарның аңгы-аңгы хевирлерин сүмелеп турар:

- План езугаар кичээлдерге белеткенири;
- Конспект бижири, темалар аайы-биле медээлер чыыры;
- Интернет четкизинден материалдар дилээри;
- Бижимел болгаш чогаадыкчы ажылдарга белеткенири.

Бот ажылдарның күүселдезин практиктиг кичээлдер, консультациялар, хууда чугаалажылга, бот хыналдалар азы зачет үезинде боттандыраар.

Бот ажылдарга онаалгаларның чижсек айтырыглары

1. Башкының айытканы теоретиктиг айтырыгларга хамаарышкан азы авторлуг ажылдарның конспектилерин бижиңер.
2. Төрээн кожуунумдан (суурумдан) үнген сураглыг чогаалчылар.
3. Төрээн черимниң омур-хевирин тыва литературада чурааны.
4. Интернет четкизинде төрээн чурт дугайында парлаттынган чогаалдар, оларның ниити шынары.
5. Аас чогаалында төрээн чер темазының илерээни (жанрлар аайы-биле көрүп болур).
6. К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалының сюжединге литературлуг картадан тургузунар.
7. С. Токаның «Каргыга чорааным» деп очеригинде тоожукчу маадырның эрткен оруун картага демдегленер.
8. М. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп роман-тетралогиязында болушкуннарның литературлуг картазын тургузунар.

9. Е. Танованың «Иениң салым-хуузу» деп тоожузунда Надя Рушеваның чурттап чораан болгаш чедип чораан черлерининг литературлуг картазын тургузунар.
10. Тываның аас чогаал картазын тургузарын шенеп көрүнер.

Дыңнадыглар, рефераттар темалары

1. Мээң кожуунумдан үнген чогаалчылар.
2. С. Пюрбюнүн чогаалдарында Эжым, Кара-Сугну алгааны.
3. Чер-чурт дугайында улустун ырлары.
4. Чогаалчы-биле ужурашканывыс. (Чогаалчы-биле ужуражылга дугайында сактыышкын азы интервью бижиир.)
5. С. Щипачев Тыва дугайында.
6. Аян чорукчуларның Тыва дугайында бодалдары (XIX - XX вектер).
7. К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязында маадырларның прототиптери.
8. М. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп роман-тетралогиясында маадырларның прототиптери.
9. Мээң төрөөн кожуунумда төөгүлүг черлер.
10. «Межегейим» деп улустун ырында чер-чурттун окур-хевирин ажыдарда, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.
11. «Бай-ла Хемчиим» деп ырда чер-чурттун окур-хевирин ажыдарда, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.
12. «Чес-Булуңум» деп улустун ырының онзагайы.
13. «Тооруктуг долгай тандым» деп улустун ырында чер-чурттун окур-хевирин көргүскени.
14. «Өдүгөн тайга» деп улустун ырында чер-чурттун окур-хевирин ажытканының онзагайы.
15. Кызыл хоорайда чогаалчылар аттары-биле адаан кудумчулар.
16. Тываның девискээринде литературлуг тураскаалдар.
17. Тываның улустун чогаалчылары.
18. «Тураскаал чанынга» деп темага сайгарылгалыг монолог. («Дүжүп бербээн» деп тураскаалче экскурсия соонда. Бижимел-биле күүседир.)
19. «Литературлуг музей болза...»
20. Кожа-хелбээ чоннарның чогаалчылары Тыва дугайында.
21. Антон Үржаа болгаш Алаш хем.

22. Черлер аттарының тывылганының дугайында төөгү чугаалар.

Чогаадыкчы ажылдарга онаалгалар

1. Таблицада чогаалчыларның аттарының дужунга оларның төрөөн кожууннарын, сумуларын бижирер:

Степан Сарыг-оол	
Кара-оол Натпий-оол	
Сергей Пюрбю	
Екатерина Танова	
Салим Сүрүң-оол	
Олег Саган-оол	

2. Чогаалдардан үзүндүлөрдө кайы черниц дугайында, кым бижээнин тодарадынар:

2.1. Тыва черде

улуг, биче

хем хөй.

Ол-ла хемнер аразында

Тып-даа дизе

тыппазың

бир хем бар.

Ооң адын дээр.

2.2. ...Бедик хая кырындан чиңге-чиңге көвүк кылдыр төктүп, даштар кырынга кээп дүшкүлээш, оон ыңай шапкын болгаш дааш-шимээнниг хап бадып чыдар. Мени авам чадырындан эң-не баштай үндүрүп кээрге, дораан-на төрөөн ... көргөн мен...

2.3. ...бедик арты

Долу чокка чыдар эвес.

Дозур кара уруглары

Домак чокка чарлыр эвес.

3. Адаанда чогаалдарның: 1) ниити онзагайын тодарадынар; 2) оларның авторларын болгаш жанрларын тодарадынар.

«Уйгу чок Улуг-Хем», «Ырла, Хемчик», «Хүттүң ужары», «Чашпы- Хем», «Алаш хемим».

4. Дараазында статьяларның авторларын шын айтыңар:

1. «Чогаалчы болу бергеним»	М. Кенин-Лопсан
2. «Үе болгаш С. Пюрбюге хамаарыштыр үзүндү сактыышкыннар»	С. Сарыг-оол
3. Бодум дугайымда	Ч. Чүлдүм
4. Чечен чогаалдың ак өөндө	М. Хадаханэ
5. Тувинская поэзия	С. Пюрбю
6. Тувинская проза	Д. Куулар.

Зачет айтырыглары

1. Литературлуг чурт шинчилели деп чүл?
2. Литературлуг чурт шинчилелиниң укталган дөстери.
3. Литературлуг чурт шинчилелиниң сорулгалары.
4. Литературлуг чурт шинчилелиниң революция мурнунда үеде сайзырааны.
5. Литературлуг чурт шинчилелиниң совет үеде сайзырааны.
6. Литературлуг чурт шинчилелиниң дугайында баштайгы ажылдар.
7. Литературлуг чурт шинчилелиниң ужур-дузазы.
8. Культура уялары деп чүл?
9. Мемуар деп чүл?
10. Архив-биле ажылдаары.
11. Литературлуг чурт шинчилелинге периодиктиг парлаганың ужур-дузазы.
12. Эпистолярлыг литратура болгаш демдеглелдер.
13. Литературлуг чурт шинчилелиниң бөлүктери.
14. М. Гьёкийниң «Литература дугайында» деп ажылының ужур-утказы.
15. Литературлуг чурт шинчилелинде ажылдарның хевирлери.
16. Литературлуг карта.
17. Аас чогаал картазы.
18. Литературлуг чурт шинчилелинге ажылдарны чорударының чадалары.
19. Литературлуг чурт шинчилелиниң өске эртемнер-биле харылзаазы.
20. Литературлуг экскурсияларның хевирлери.

21. Литературлуг экскурсияны аас-биле чорудары, ону чорударының чуруму, ужур-дузазы.
22. Школаның чурт-шинчилел музейи.
23. Чурт-шинчилел музейинден литературлуг музейниң ылгалы.
24. Театрже экскурсия, ооң онзагайы, ужур-дузазы.
25. Тывада литературлуг музейлерниң байдалы.
26. Школага литературлуг музейниң чөвүлелин тургузары, ажылды организаастаары.
27. Экспонат деп чүл?
28. Литературлуг олимпиада.
29. Тыва литератураның чогаалдарында прототиптер.
30. С. Сарыг-оолдун музей-бажыны.
31. Литературлуг музейниң удуртукчунун хүлээлгелери болгаш сорулгалары.
32. Литературлуг музейлерниң хевирлери.
33. Чогаал маадырларының прототиптери. Тыва чечен чогаалдан чижектер.
34. Эпистолярлыг литература деп чүл?
35. Тыва чечен чогаалда чагааны ажыглааны. Чижектер.

Экзамен айтырыглары

1. Литературлуг чурт шинчилели деп чүл?
2. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемни өөредириниң сорулгалары.
3. Литературлуг чурт шинчилелиниң ужур-дузазы.
4. Литературлуг чурт шинчилелиниң сайзырап келгениниң төөгүзү.
5. Литературлуг чурт шинчилелиниң үнген дөстери.
6. Эпистолярлыг литература деп чүл?
7. Литературлуг чурт шинчилелиниң өске эртемнер-биле харылзаазы.
8. Литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстерииниң бөлүктээшкени.
9. Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар ажылдарның хевирлери.
10. Литературлуг чурт шинчилелинде ажылды чорударының чадалары.

11. Чогаалчы болгаш ооң төрөөн чери.
12. Литературлуг экскурсия, ооң хевирлери.
13. Литературлуг ужуражылга, ооң хевирлери.
14. Литературлуг карта.
15. Тываның аас чогаал картазы.
16. Литературлуг чурт-шинчилел музейин школага тургузары.
17. Литературлуг тураскаалдар.
18. Литературлуг тураскаадыглар.
19. Тыва республиканың 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи.
20. С.А.Сарыг-оолдун музей-бажыңы.
21. Мемуар деп чүл? Тыва литературадан чижектер.
22. Периодиктиг парлалганың ужур-дузазы.
23. Тываның чогаалчыларының литературлуг харылзаалары.
24. Литературлуг музейлерниң хевирлери.
25. Литературлуг чурт шинчилелин өөрөнгөн түңнелинде студентилерниң шингээдип алыр билиглери болгаш чаңчылдары.
26. Литературлуг музей-клуб.
27. Тываның чогаалчыларының хүндүлүг аттары, шаңнал-макталдары.
28. Чогаалчының чер-чурт-биле холбашкан чогаалдары, ону сайгарары.
29. Тыва литературада прототиптер.
30. Литературлуг музейлерниң тургустунганының төөгүзү.
31. С. А. Сарыг-оолдун төрөөн чер темазынга бижиттинген чогаалдары.
32. С. Токаның чогаалдарында Каа-Хемниң чурумалдары.
33. С. Пюрбюнүн төрөөн чер темазын ажитканының онзагайы.
34. Ю. Кюнзегештин төрөөн чери Тожу — ооң чогаалдарында.
35. К. Кудажының төрөөн чер темазын ажитканының делгеми.
36. А. Даржайың чогаалдарында үш ыдык.
37. М. Өлчей-оолдун төрөөн чери — ооң кавайы.
38. В. Серен-оолдун «Мээң Тывам» деп шүлүглелинде төрөөн чериниң окур-хевири.
39. Литературлуг чурт шинчилели — солун болгаш ажыктыг эртем.
40. Төрөөн черинге тураскааткан шүлүктү шээжи-биле чугаалаары.

III. ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИНГЕ ЧОРУДАР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР, АЖЫЛДАР

«Чогаалчының литературлуг музейи» деп төлевилелдин кыска планы

1. Автору
2. Төлевилелдин ады
3. Төлевилел дугайында кыска тайылбыр (аннотация).

Чижээ: Литературлуг музейлер анаа-ла бир экспонаттар шыгжаар, литературлуг тураскаалдар кадагалаар чер эвес апарган. Амгы үеде литературлуг музейлер чогаалчыларның чогаадыкчы ажылын суртаалдаар, чечен чогаалды ханыладыр өөредиринге улуг деткимче бээр, аныак-өскөнниң билиин делгемчидер эртем-билигнин болгаш культураның төптери апаргылаан. Ынчангаш олар эстетиктиг кижизидилге талазы-биле ниитилелдин амыдыралында кончуг улуг черни ээлей берген...

4. Төлевилелди тургузарынга удуртулга болдулар айтырыглар.
 - 4.1. Кол айтырыг: «Литературлуг музей чүге херегил?»
 - 4.2. Шиитпирлээр айтырыглар:
 1. Кандыг литературлуг музейлер эң-не сурагжааныл?
 2. Литературлуг музейден чүнү көрүп болурул?
 3. Музейде эң-не солун материал?
 4. Бистиң кожуунга (суурга) литературлуг музей ажыдып болур бе?
 - 4.3. Өөредиглиг айтырыглар

Литературлуг музейлерже виртуалдыг экскурсия.

5. Бодун таныштылары
Ады, фамилиязы, адазының ады
Региону, кожуун, хоорай (суур)
Өөредилге чери
Төлевилелдин кол сорулгасы
Литературлуг музейни тургузарының чугулазын медресеп билип турары
Чугула айтырыгны тургузары
Төлевилелдин адын чогаадыры. Чижээ: «Бистиң черниң алгакчызы»...
Немелде материалдар чыыры
Төлевилелдин интерактивтиг айтыглары

<http://magazines.russ.ru/nz/1999/4/aleks.html>
<http://www.museum-glm.ru/>

Литература

1. Кужугет, М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие / М. А. Кужугет — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 41-50. — Текст : непосредственный.
2. Лощинин Н. П. Литературный музей и школа / Н. П. Лощинин. — Москва : Просвещение, 1986. — 135 с. — Текст : непосредственный.
3. Монгуш В. Музейное дело в Туве / В. Монгуш. — Сөзүглел : дорт // Улуг-Хем. — 1994. — № 28. — Ар. 101-106.
4. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Литературный музей](https://ru.wikipedia.org/wiki/Литературный_музей)
5. https://bookmix.ru/bookpublisher.phtml?s_publisher

Литературлуг чурт шинчилелинге мини-конференция

Литературлуг чурт шинчилели деп курсту доозуп тура, өөренип эрткен темаларын шингээдип алганын хынаар, уругларның билиин улам быжыглаар сорулгалыг мини-конференцияны эрттирип болур.

Конференция дээрге шинчилекчилер боттарының ажылдарының түңнелдерин өскелерге бараалгадып, сайгарар эртем ажылының бир хевири болур.

Чаңылчаан практиктиг болгаш семинарлыг кичээлдерге деңнээрге, конференцияның эки талалары хөй. Оларның эң колу – чаңгыс теманы аңгы-аңгы талалардан сайгарып көөрү, чаңгыс-аайлашкак чүүлдер чок болуру.

Критерийлеринин аайы-биле конференциялар элээн-каш *хевирлерлиг* болур.

Угланышкынының аайы-биле:

Эртем-теоретиктиг конференция. Ук конференцияга шинчилелдер болгаш экспериментилер үезинде болганчок тургустунуп келир эртем талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринин аңгы-аңгы теоретиктиг туруштарын сайгарар.

Эртем-практиктиг конференция. Бо конференцияга дуржулга болгаш билиглер солчуп, практиктиг болгаш дузалал айтырыгларны шиитпирлээр.

Эртем-техниктиг конференция. Аңгы-аңгы техниктиг болгаш технологтуг айтырыглар талазы-биле билиглер болгаш дуржулга солчур конференция.

Бизнес-конференция. Сөөлгү үеде аңгыланып үнүп келген конференцияның хевири болур. Аңаа бизнес, хоойлу, политикага хамаарыштыр айтырыгларның сайгарылгазын чорудар.

Хаара туттунган девискээриниң аайы-биле:

Локалдыг (школа, факультет деңнелдиг, дээди өөредилге чериниң иштинге, өөредилге черлериниң аразынга); *Регионалдыг, областың; Россия чергелиг; Делегей чергелиг.*

Темазының аайы-биле:

Чаңгыс темага тураскааткан (дыл, кандыг-бир чогаалчының ажыл-чорудулгазынга тураскааткан, техниктиг, бойдус-география дээш аңгы-аңгы эртемнер);

Делгем темалыг конференциялар (ниити эртем айтырыгларынга хамааржыр темалыг конференциялар болур. Чижээ, «Амгы делегейде эртем»).

Конференцияга киржириниң хевирлери:

Бот киржилгелиг (очные) (киржикчи конференцияга боду келгеш, ажылын таныштырар);

Бот киржилге чок (заочные) (киржикчи конференцияның электроннуг почтазынче бүрүткелди болгаш дыңнадыг, тезисти чорудуптар, конференция ооң киржилгези чокка эртер);

Интернет-конференциялар (конференцияның сайтызынга азы албан чериниң сайтызынга болуп эртер конференция).

Конференция чадаларлыг болур:

- *планнаашкын* кезээнге конференцияның хевири болгаш ады тодараттынар. Кандыг-ла-бир юбилейлиг болуушкунга тураскааткан (чаңгыс катап болур), азы кезек үелер болгаш болур конференциялар (чылдың эртер);

- *бирги органиастыг кезээнге* ажылчын бөлүктөр тургустунар, оргкомитет болгаш конференцияның даргазын томуйлаар. Темалар, секциялар тодаргай билдинер;

- *информастыг кезээ* – конференцияның адын, болур хуусаазын, эрттирикчилерин, темалыг угланышкындарын, харылзажыр дугаарларны, сайтызын айыткан чагааларны тарадыры, чарлалдарны кылыры;

- *ийиги организаcтыг кезээ* – конференцияның киржикчилеринден бүрүткелдер, тезистер, дыңнадыгларны хүлээп алыры, айтырыгларга харыылаар, киржикчилерниң шилилгезин эрттирер кезээ. Ийиги чагааларны чорудар үе.

- *конференция боду* – конференцияның чарлаттынган хүнүнде болуп эртер кезээ. Киржикчилерни бүрүткээри, конференцияның байырлыг ажыдыышкыны, секциялар ажылынга дыңнадыгларны бараалгадыры, түңнелдерни үндүрери, конференцияның төнчү кезээ дээн ышкаш ажилдар бо кезекке болуп эртер.

Конференцияның планынче аңгы-аңгы экскурсиялар, концерттер база кирип болур. Шинчилел ажилдарының чыындызын база үндүрүп болур. Кандыг янзылыг болуп эртери конференцияның эрттирикчилеринден хамааржыр.

«Чечен чогаалда төрөөн чер-чурт темазы» деп темалыг мини-конференцияның чижек чорудуу

I. Пленарлыг кезээ

1. Мини-конференцияның ажыдыышкынынга байырлыг сөс (*декан азы кафедра эргелекчизи сөс алыр*).
2. Илеткел: «Төрөөн черден сүзүк алгаш, төрүттүнген чогаалдарым» (*модератор азы Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң башкызы*)

II. Студентилерниң илеткелдери (баш бурунгаар чижек темалар даңзызын кылып тургузар).

1. Тыва алтай литературлуг харылзаа
2. Мээң төрөөн кожуунумну чечен сөстө илереткени
3. Чечен чогаалда Дус-Дагның овор-хевири
4. Тыва-моол литератураларның харылзаазы
5. Литературлуг музей дугайында
6. Тыва литературада Чаа-Хөлдүң овор-хевири
7. Оргу-Шөл, Кара-Даг – тыва чогаалда
8. Тыва чогаалчыларның шаңнал-макталдары
9. Тыва литературада Хайыракан Дааның овор-хевири
10. Тыва литературада Таңды-Ууланың овор-хевири
11. Тыва хакас литератураларның харылзаазы
12. Сергей Пүрбүнүң чогаалында төрөөн черниң овор-хевири

13. Тыва литературада черлер аттары-биле адаттынган чогаалдар.
14. Тыва аас чогаалының картазы
15. Экскурсияны чорударының план-конспектизи
16. Тыва якут литературлуг харылзаалар
17. Төрөөн чуртумну чечен сөстө илереткени
18. Салчак Тока – Каа-Хемниң ыраажызы
19. Сүт-Хөлдүң омур-хевири – чечен чогаалда
20. Мөңгүн-Тайганы алгаан чечен-мерген шүлүктөр

Темаларны уругларга төрөөн черлериниң аайы-биле баш удур хуваагаш, белеткенир үени бээр. Олар кылган ажылының түңнелдерин конференцияга бараалгадып, эштеринге таныштырар.

III. Конференцияның түңнелдерин үндүрөр.

Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемге олимпиаданың кол сорулгазы – төрөөн чериниң литературлуг амыдыралынга, ооң эрткен болгаш амгы үезинге сонугалды оттуары, уругларның чогаадыкчы салым-чаяанын база эстетиктиг көрүжүн сайзырадыры, шинчилел ажылынга мергежииринге идигни бээри.

Олимпиадага белеткел үезинде удуртукчу башкылары, музей чөвүлели хемчегниң чорудуунуң планын идепкейлиг ажылдап кылыры чугула. Олимпиаданың киржикчилеринге айтырыгларны шын тургузарын база оларга шын харыылаарын өөредип, хыналда тестилерни чорудары албан. Шылгаарының айтырыгларын тургузуп тура, арыг литературлуг айтырыгларны ынаар кирип болбас. Олимпиаданың айтырыглары чогаалчы болгаш ооң төрөөн чери, чечен чогаалда төрөөн черниң омур-хевири, литературлуг харылзаалар, литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстери, төрөөн чериниң бойдус чурумалын чогаалдарда чурааны дээн уткалыг болур ужурлуг. Олимпиадага белеткенип тургаш, уруглар удур-дөдир хынажыр, чорудар, бот-боттарынга демдектер салыр. Ындыг янзылыг ажылдаарга, уругларның кичээнгейи, харыысалгазы улгадыр.

Олимпиадага өөреникчилер, студентилер, бөлгүмнөр киржикчилери тус-тузунда азы бөлүктөп-даа киржип болур.

Ынчангаш олимпиаданы эрттирериниң мурнунда литературлуг чурт шинчилелинге янзы-бүрү ажылдарны чорудары чугула. Оларга чечен чогаал бөлгүмнери, делгелгелер, мөөрейлер, викториналар, литературлуг кежээлер, чогаалчылар, чурукчулар, композиторлар, эртемденнер-биле ужуражылгалар, литературлуг экскурсиялар хамааржыр.

Олимпиаданы үш чадалыг эрттирип болур: бирээде – школаларга, ийиде – кожуунга, үште – республикага. Чадалар аайы-биле айтырыгларны таарыштыр тургузар.

Бирги чаданың айтырыгларынга тус черниң чогаалчыларынга, литературлуг амыдыралынга хамааржыр айтырыгларны колдадыр салыры чугула. Ынчалдыр литературлуг чурт шинчилелинге сонuurгалдыг өөреникчилерни шилип алыр.

Ийиги болгаш үшкү чаданың айтырыгларының утказы элээн нарын болгаш делгем апаар. Литературлуг чурт шинчилекчилери төрээн чери-биле холбашкан шүлүктерни, проза болгаш шии чогаалдарындан үзүндүлерни ыяк шингээдиپ алыр ужурлуг. Чүгө дээрге литературлуг чурт шинчилелинге олимпиадага бижимел харыылардан аңгыда, аас-биле күүселде албан турар апаар.

Ындыг олимпиада өөреникчилерниң билиин ханыладыр, өске литературалар-биле харылзааларны тодарадыр аргалыг. Билири литература-төөгүлүг материалдарга немештир уруглар чаа-чаа солун билиглерни тып алган болур. Дыка хөй таварылгаларда литературлуг чурт шинчилелинге олимпиаданың үшкү чадазы улуг байырлал шинчилиг доостур. Литература-төөгүлүг делгелгеге сумунуң, кожууннуң, республиканың литературлуг карталары, литературлуг тураскаалдарның чуруктары, макеттери, чогаадыглар, альбомнар, хана-солуннар, аас чогаал карталары чыглы берген боор.

Түңнелдерин үндүргөш, тиилекчилерни шаңнап, мактаар.

**«Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемге
олимпиаданың чижек айтырыглары**

1) С.Сарыг-оолдуң “Белек” деп тоожузуңуң болуушкуннары кайда болуп турарыл?

(а) Тожуда; б) Кунгуртугда; в) Эмиде).

2) “Саны-Мөге” деп шүлүглелдин кол маадырының прототиви?

а) Саны-Шири; б) Шири-Мөге; в) Саны-Маадыр).

3) Төрээн кожуунунда черлер аттарының тывылганының дугайында С.Тока чүү деп чогаалында бижип турарыл?

а) “Ийи хемниң баштары”; б) «Каа-Хем»; в) «Араттың сөзү»).

4) Черлер аттары-биле адаттыңан 10 чогаалдан адаңар.

(С.Сарыг-оол “Улуг-Хемим”, С.Сүрүн-оол “Ырла, Хемчик”,
К.Тоюн “Көгерим”, Ю.Кюнзегеш “Саргатчай”...)

5) М.Б.Кенин-Лопсанның төрээн чери.

а) Чөөн-Хемчиктин Хөндергей;

б) Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажы;

в) Чөөн-Хемчиктин Хорум-Даг

б) Билириңер 3 чогаалдың маадырларының прототиптерин адаңар.

(Кууларның «Шораан» деп тоожузуңда Шораан – Солаан
Базыр-оол дээш оон-даа өске,)

7) Эпистолярлыг литература деп чүл?

8) Литературлуг экскурсияның хевирлерин адаңар.

9) С. Пюрбюнүн чер-чурт-биле холбашкан чогаалдарын адаңар.

10) Төрээн чериң (кожуунуң, сууруң, хоорайың) дугайында билир шүлүүңнүн сөзүглелин бижээш, сайгарылгазын чорут

Литература

1. Кужугет М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие / М. А. Кужугет. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2014. — С. 63-65., 102. — Текст : непосредственный.

2. Дараазында материалда бердинген чижектерден тестиленни канчаар тургузарының үлегерлерин көрүп, литературлуг чурт шинчилелиниң айтырыгларын тургузуп өөренир: - Приложения. (Тесты по произведениям писателей-классиков 20 века) // Поурочные разработки по русской литературе. ВАКО — М., 2004. — С. 253 — 264. — Текст непосредственный.

Кол литература

1. Кужугет М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие / М. А. Кужугет. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2014. — 91 с. — Текст : непосредственный.
2. Кужугет, М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство РИО ТувГУ, 2019. — 91 с. — Текст : непосредственный.
3. Милонов, Н. А. Литературное краеведение. — Москва : Просвещение, 1985. — 192 с. — Текст непосредственный.
3. <http://elibrary.ru/>
4. <http://portal.tuvsu.ru>

КАПСЫРЫЛГАЛАР

Капсырылга № 1. Сергей Пюрбю. Бодум дугайымда

Кижиниң кажан, каяа төрүттүнгенин тодарадыры чамдыкта чугула болбайн аан. 1913 чылдың сентябрь 7-де амгы Улуг-Хем районнуң Эжим деп черге төрүттүнгенимни айтып каайн. Ынчалза-даа бодум хуумда ону колдуунда ындыг-ла чугула эвес деп санаар мен. Кижидириг чораан назынында чүнү кылып кааныл, бодунуң соонда кандыг истер арттырып кааныл, бо дугайы чугула болур ужурлуг.

Мээң чүве билип келгенимден бээр амдыгаа чедир сагыжымда быжыы-биле артып калган чүве болза төрөөн черимниң бойдузунуң каас-чаражы.

Эжим бажында үш чайлаг бар: Чиндиннээш, Ыргайты, Хам-Дыт. Бистиң чайлаавыс Хам-Дыт. Бир катап чайлагга көжүп келгенивисти кончуг эки билир мен. Хам-Дыттың арт кырынга үнүп кээривиске, орук шала чоорту кудургайлап бады барган. Чайлагның долгандыр сырый арга хүрээлээн, эрээн-шокар чечек шыва алган делгем шыктарын көөрүмгө, карак чиңгиртиленнээр. Бойдустуң каас-чаражынга ынакшыл мээң сеткилимге ынчан төрүттүнгөн. Мээң чогаал ажылымның бир дөзү ында боор деп бодаар мен.

Ачам ашак сурагжаан ыраажы-даа эвес кижиди. Ооң билири ийи-үш хире ынак ырлары бар. Ол ырлары төрөөн чер-чурту-биле холбашкан. Ашак ийи-бирни апканда, мынча деп бадыргылаар:

«...Эзир куш дег чүглүг болза,
Эргий ушкаш, көргөн болза,
Эжим бажы Хам-на-Дыдым
Эрээн-шокар чыткан-на боор...»

Ол ырының ачызында мээң бойдуска, ооң каас-чаражынга ынакшылым тускай сөстүг, аялгалыг болуп хевирлеттинген. Мээң чогаал ажылымның бир дөзү ол боор деп бодаар мен.

Ачамның элээн хөй амыдыралчы философтуг бодалдары бар кижиди. Оларның аразында эртем-билиг дугайында мындыг чугаазы бар: «Эртем чок кижиди согур чүве дег». Ынчангаш сес харлап чорумда, мени хүрээге эккеп каан. Шагаада, ам болза февраль айда чүве-дир ийин. Часка чедир таңгыт бижииктиң үжүглелин доозуп, күзүн кирген оолдарга удаалажы берген мен.

Ынчалза-даа чазын чалгаарап, өскээр чардыгып, согун, ча кылып эгеледим ийин. Баштайгы ча-согунумну башкы сый соккаш октапкан. База бирээни чазап алдым. База-ла ынчалды. Ооң соонда оон-даа улуг ча-согунну кылып алдым. Башкы мени лама болуп шыдавас кижидир сен дээш чандырыпкан. Ынчап лама болбайн барган мен. Хүрээге турган үемден ылдыртынып артып калган чаңгыс-даа чырык чүве чок. Ынчангаш аңаа хомудаваан мен.

Ол аразында авам өлүп калган. Ачам аңчы кижидир болгаш, мени эдертип алгаш, тайгага чайлаар, күскээр, чайын оът-сиген онуп турда, чанып кээр бис. Эртен оттуп кээримге, ачам чок, шагда-ла аңнап чоруй барган боор. Эртенги хаяа чырыгы билек, арганың куштары чүс-чүс янзы үннери-биле ырлажып эгелээр. Ону таалап мага ханмайн, дыка-ла үр дыңнап чыдар мен. Хүн хөөрөп келгенде, арга кужунуң ыры чоорту намдаар, оларның орнунга хамнаарактар аяңнар кырынга бедип алгаш, чылыгга, чырыкка амырап, чаңгыс черге чалгыннары сириңейнип, арыг мөңгүн даажы дег, өткүт ырын кыңгырадып хүнээр. Кызыл-хүнде база-ла арга кужунуң ыры эгелээр.

Ачам-биле кады ол-ла тайга-таскылга улчуп чорааш, эң-не сонугаар чүвем – янзы-бүрү ыраажы куштар болган. Ол сонугалым амдыгаа чедир чавырылбаан.

Ачам мээң лама-даа, аңчы-даа болуп шыдавазымга бүзүрөөн боор. Ынчангаш мени бижээчи кижидир кылып каар дээш, бир-ле күзүн Кыргыс Чамзы деп кижиниң аалынга эккеп каан. Ол үениң шаа-биле алырга, ол өг-бүлени депшилгелиг улус деп болур: боду, кадайы, уруглары шуптузу моол бижик билир. Ындыг-даа болза, яды өскүстүң чолу билдингир: ооң оруунуң аксында аар-берге ажыл манап чыдар. Хүннүң-не хой кадарар мен. Эртен үнеримде, бир кезек үжүктөр онаалга кылдыр айтып бээр. Черге даяңгыжымны карандаш, хөртүк харны кыдырааш кылгаш, ол үжүктеримни бижип тура хүнээр мен.

Ынчап тургаш, часка чедир моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган мен.

Күскээр чайын ачам чедип келген. Мээң кандыг өөренип турарымны сонугады.

- Бо-даа эртемге салым-чаяанныг оол-дур. Бис боттарывыстың билир шаавыс-биле өөрөттүвиз. Мону моон

ыңай ам-даа өөредир болза эки-дир – деп, өгнүң эр ээзи сүмеледи.

Ынчан, 1925 чылда, Кызылга Тываның төөгүзүндө эң баштайгы школа ажыттырган. 1926 чылдың күзүнүндө ачам мени ол школага эккеп каан. Аңаа өөренири биске кончуг солун болган. Сан, география өөренип турган бис. Оон аңгыда орус алфавитке үндезилээн тыва бижик турган чүве. Ол биске онза солун болган.

Ол орус алфавитке үндезилээн эң баштайгы тыва үжүглел хуу салымым-биле сырый холбашкан, ылаңгыя, орус дылды өөрениринге ужур-дузалыг болган. Ооң авторларынга амдыгаа чедир изии-биле четтирдим деп чоруур мен.

1928 чыл мээң оон соңгааргы амыдыралым оруун үзе шиитпирлээн. Ол чылын мени Ленинградче өөредип чоруткан. Ленинград меңээ чүгле эртем-билиг чедип алырынга дузалыг болган эвес, мээң чогаалчы оруумну тып берген.

Мен аңаа орус чечен чогаал-биле эң баштай танышкан мен.

1930 чылда, ынчан Детское Село (Уруглар Сууру) деп ададып турган, революция мурнунда Царское Село (Хаан Сууру) дээр, амгы Пушкин хоорайга дыштанып турган бис. Ынчан орус улустуң улуг чогаалчызы А.С. Пушкинниң чогаалдарынга хандыкшып эгелээн мен. Ооң чогаалдарында орус черниң бойдузунуң магаданчыг чараш чаагай чуруктары, орус чоннуң амыдыралы, маадырлыг төөгүзү, дарлакчыларны көөр хөңнү чогу, хосталгага ынакшылдыы мээң сагыш-сеткилимни хаара туткан. Ооң соонда орус улустуң база бир улуг чогаалчызы М.Ю. Лермонтовтуң килең долган күштүг уяралы болгаш совет үениң улуг шүлүкчүзү В.В. Маяковскийниң революстуг демиселдин диңмиди-биле хөөннежип аяннашкан чогаалдары Пушкинге улажып, сагыш-сеткилимни улам доюлдурган.

Орус чечен чогаал бодунуң күжүнүң талазы-биле кымның-даа сагыш-сеткилин хайныктырып шыдаар. Ол дугайын хөй-хөй кижилер бижип келген. Ындыг-даа болза оон ужур-дузаы меңээ кызыгаар чок улуг болган: орус чечен чогаал мээң мурнумга амыдыралдың чугула айтырыын тургускан. Ол айтырыг болза – тыва чечен чогаалдың дугайы.

Орус, совет чогаалчыларның чогаалдары мени бодандырып, тыва черниң бойдузунуң чуруктарын мээң сеткилимге диргизип, тыва чоннуң эртип келген аар-берге оруун, ооң демиселин, бөгүнгү хостуг чуртталгазын сагышка кирип турган. Тыва улустуң төөгүзү, ооң амыдыралы чечен чогаалга чурттаар эргелиг деп дагын-дагын бодап турган мен.

Тыва улус чүс-чүс чылдарда чечен чогаал хамаанчок, үжүк-бижик чок турган болгай. Ам канчаарыл деп, харыылаттынмас, шак мындыг хилинчектиг айтырыг чидии-биле туруп келген.

Чаяаны көргөн, ол душта тыва бижик чогааттынган деп өөрүнчүг сураг биске дынналган. Ооң соон дарый Ленинградка тыва сургуулдар тыва бижикти чилбилии-биле өөренип, үжүглел болгаш үжүк дүрүмүн дораан-на доозуп апкан бис.

Төрээн бижик бар апарган болза-даа, тыва улустуң чечен чогаал чок чорааны, ажыглап болгу дег чогаал традициязының турбааны тыва чечен чогаалды тургузарының, чогаал чогаадырының аргазын тыварының эң берге чүүлү ол болган.

Ону канчап эртерил? Чүнү үлегер-чижек кылдыр ажыглаарыл? Бо айтырыгларны шиитпирлевес болза, чаа чечен чогаалды, ылаңгыя шүлүк чогаалын тургузары берге.

Чечен чогаалдың өске жанрларын (проза болгаш шиин чогаалдарын) чогаадырының аргалары мүн-не тыпты берген (орус проза болгаш орус драматургияны ажыглаары). Чижээ: «Самбукайның чугаазы» деп коллективтиг авторнуң тоожузу болгаш «Колхозтуң дайзыннары» деп А. Пальмбахтың шиизи.

Ам шүлүк чогаалын канчаарыл?

1932 чылын Тывага шөлээлеп чанып келдим. Ол-ла дораан билирим тыва ырлар, тоолдар, үлегер домактарны сактып, бижип эгеледим. Катановтуң тыва аас чогаалын чыып, шинчилээни бо талазы-биле кончуг дузалыг болган.

Улустуң аас чогаалын сайгарып көрүп турарымга, олар шуптузу шыңгыы барымдаалаан дүрүмнерлиг деп чүве мээң мурнумга ажыттынган. Ол дүрүмнер келзе-келзе, шүлүктүң аяны, хемчээ, ритми деп доктааттынган. Шүлүк жанрының онзаланыр шынар демдээ ол. Ону барымдаалап чогаадып кирипкен мен. 1939 чылда тыва шүлүк чогаалының эргежок

чугула негелделериниң дугайын допчулап, «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп номчугаш-даа бижидим.

Ам бо үеде тыва шүлүк чогаалының кол негелделери дүрүмчүп, доктаай берген. Ажыглап болур традиция-даа бар апарган. Ындыг-даа болза сес, он ийи ажык үннүг одуруглардан өске янзы-бүрү саарзык ажык үннүг байлак хемчеглер болгаш ритмика ажыглаттынмайн турар. Ол «кур черни» аңдарары бистиң шүлүкчүлеривистиң «думчукка тулган» сорулгазы.

Чурттап келген чуртталгамны чугаалаарда, чыл, ай, хүн адавадым. Анаа-ла башка кирген бодалдарны бижип кагдым. Чогаалчы кижиниң сеткил-сагыжы чогаалында сиңниккен чүве болганда, чедир чугаалаттынмаан чүүлдерни номчукчу бо номдан билип аптар боор деп идегээр-дир мен.

Литература:

1. Кужугет, М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие / М. А. Кужугет. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 53-56. — Текст : непосредственный.
2. Пюрбю, С. Б. Бодум дугайымда // Пюрбю С. Б. Собрание сочинений. Стихи, поэмы, повести, рассказы, пьесы . — Кызыл, 1973. — Ар. 5-8. — Текст : непосредственный.
3. Салчак, В. С. Сергей Пюрбю // Салчак В.С. Заметки о творчестве тувинских писателей и литературных произведениях. — Кызыл, 2005. — С. 3-51. — Текст : непосредственный.
5. www.pisateli-tuvy.ru/writer/45

Капсырылга №2

Салчак Молдурга. Чогаалчы болгаш чогаал дугайында сөс

Тываның коммунистерин, ажылчы чонун үр үеде удуртуп, ооң шынчы оглу, чогаалчызы, чоргаарланыр маадыры чораан кижиниң – Салчак Калбак-Хөрекович Токаның чогаалдарының чыындызының бирги тому (Кызыл, 1976 ч.) мээң баарымда чыдыр. Ында критиканың, номчукчуларның-даа болур-чогууру-биле үнелээни, хөйге билдингир чечен чугааларындан, очерктеринден, орук демдеглелдеринден аңгыда, 1940-1944 чылдарда бижээн «Хүн демдеглелдери» бар. Ук ажылда автор үениң болуушкуннарының хайныккан төвүнге, ооң

шимчедикчилеринин мурнуку одуруунга чоруп, хары угда чогаалдың маадыры-даа болуп турар. Ынчангаш ол дугайында чамдык бодалдарымны номчукчунуң хуузу-биле илередирин оралдажып көрейн.

«Машинаның дугуйлары дукпуртуланып чорда сактырга, улуг Танды сыны бирде херлип, бирде көстүп-даа чытканзыг» – дээн сөстөр анаа-ла медээ, уран чурумал эвес, ол чылдарда, оон сөөлзүредир-даа үелерде, Тываның делгемнерин аъттыг, машиналыг узун, доора дургаар эргип-кезип, ажыл-амыдыралды базым санай чону-биле холбашкан чораан коммунист удуртукчунуң дүргектелип эрткен бүгү оруктарын чугаалап турган ышкаш болур-дур. С.К. Токаның кешкен хем, ашкан арт, чораан чер, ужурашкан кижини бүрүзү ооң амыдыралынга арттырган изиниң херечилери, ол чаяакчы кижиниң чоннуң күш-ажыл, угаан-бодал кур чериниң шыктыг хөрзүнүңгө чашкан үрезини Тываның ажыл-агый, культура хөгжүлдезиниң чаагай өзүмнери, а улуг, хөй талалыг, солун утка-шынарлыг амыдырал-чуртталгазы тыва улустуң намдар-төөгүзүнүң чарылбас кезээ болган дизе, частырыг болбас.

Демдеглелдерни кичээнгейлиг номчуп олуарга, чараш тыва бойдус чурумалынын, чырык чаартылганын, өзүлдениң, түр бергелериниң-даа байдалында С. Токаның эгээртинемес сагыш-сеткил байлаа, чогаадыкчы энергиязы эң-не долу, чүүл-бүрү демдектери-биле ажыттынып келир. С. Тока – бүгү-ле чаңчыл сүзүү-биле ханы партийжи, хамааты, улусчу-даа мөзү-шынарларны бодунда сиңирген, черле хамык-ла кижилер ышкаш, ажыл-херек дээш дүвүрөп, чедииншиктер дээш өөрүп, чептестер дээш хараадап, кадырап-даа билир – болбаазыраңгай психологияның эдилекчизи.

Чижектерден көрээлиңер. *«О. Шынааже бадыптывыс, ийи шынаа аразында орук дургаар шөйүлген дазыр ховуда тогдуктарның көвейин-даа канчаар, сактырга, тарадыр оъттаан хойлар-ла!»* азы *«Маңаа угунда сарыг шажынынның хүрээзи турган, ам ооң ис-сорбузу-даа артпаан, харын эрги хүрээ чурту черден частып үнген чечектер дег 18 бажың көстүп келген»* – деп магадал, хайгааралдарындан автор дириг ажыл-херектерниң шуут-ла киржикчизи болу бээр: *«Улуг үүлө бүдүрген чон аразыңга келген кижини контораже кирип, бижик-*

даңзы коптарып орар эвес, харын дегийт он шаа кижиг бөле сон алгаш, бажың дээвишинге төгөр довурак дажый бердим». Мында канцеляржы, езу барымдаалаар чоруктуң соргаа безин чок, ажыл дээш сагыш аарып, үүрмек чүүлдерни орук ара-ла шиитпирлей шаап, боттут хөделиишкиннерни мергени-биле дилеп, тып кажараан, эгелекчи, организакачы бүдүштүг кижиниң омур-хевири көстүп турар.

Чүве эскербес, эренгейлээр, чуду-каралаар, халааргай, сагыш амыр, идээргээр, бот тогдунар чорук – Токаның эптеш чок, чандыр көрбес дайзыннары. Тывага ынчан школага турар сургуулдарын «900 хире боор» деп даап бодап олуар удуртукчуну, бөлгүмнүң ажылын сонуургап, төптөн дарга келирге, «өөреникчилерин тургузуп, рапорт-даа бербес, ындазында шеригзиг эвес, бөөлдес кижиг ышкаш» шеригжидилге башкызын, «саазыннарын салбараңнады ажып силгиирге-даа, саай аарак саарылдыр тударга-даа», ажылының планы тывылбас, айтыртынып, хыйланып орар нам үүрүнүң секретарын, «Чедер» курортка келгеш, ында дыштаныкчыларның чалгаарап турарын көре тура-ла: «Веселее работайте!» – дей каапкаш, Кызылче бурт дээн, түңнелинде «изиг безин артпаан» культура яамызының төлээзин, ол янзылыг өске-даа омур-хевирлерни чогаалчы каттырынчыг, чидиг шоодутлуг дыл-биле шоодуп бижээн.

С. Т. Токаның кадрларни кижизидер аргалары хөй янзы, оларга хууда салдары кончуг дээштиг. Шүшпөң ажылдакчының эңмелеттинмээн ажылын боду-биле кылчы кааптары, удуртукчуга айтырыгны дорт, кадалдыр салыры, чижээ бир кожуун даргазынга: «Кижиг бодап көөрге, ындыг эвээш кижилиг кожууннуң улузун шуптузун таныыр, оларның ажыл-ижин, аажы-чаңын-даа билир ужурлуг-дур ийин але!», чок болза, «Эш Чамзырың кожууннуң чону бодунуң даргаларындан эригип-шоюгуп турар деп чугаалады... үеден чыдып каап, чаа-чаа негелделерни ожаавайн ажылдап турар кижилерден чүгле чон эригип болур болдур эвеспе!» – дээни чемелээшкиннерниң угланган ээлериниң арыннарын кызыдып, дер-бузун төгүлдүрүп, ыяк бодандырып, ажылга, кижилерге хамаарылгазын эде көөрүнчө оларни чайгаар-ла албадаптар.

Бодунуң шагда-ла улусчуй берген «дөңгүр-оолдавас», «бооронавас», «думчукка кертип алыр» дээн ышкаш ынак сөстөрүн, кичээндиригилг каткы-баштаан, үлегер домактарны, хөктүг чугааларны кижилерниң аажы-чаңында эргиниң артыышкыннарын оя чиртип, билдиреринге Тока билдилиг ажыглап, чамдык кедерээн удуртукчуларже «сула хүндүлөр», «амыр-тайбың сиртейгилээн», «дүжүметсиг» янзылыг дыңзыг сөстөрүни безин октагылапкан болур. Ынчалза-даа ооң кадрларны эдип-чазаар арга-хевирлери – четпестери-ле дээш кижилерни эрге-дужаал, ат-алдар күжү-биле са мундурар, бир бактаан кижизин олчаан өөнделетпес, хөлүн эрттир «изиг» дижир удуртукчулардан сыр өске – ол-ол ажылдакчыларның четпестерин бижип тура, анаа дуза кадар, ооң бир-ле эки талазын үнелеп, кижиге бүзүрөп, ону хумагалап көөр эш-хуу чаагай сеткилдий-биле онзаланып турарының эвээш эвес чижектери чогаалдарда бар. Кижилер-биле ажылдың шак ындыг байлак арга-дуржулгазын ол марксизм-ленинизмниң классиктериниң, революсчу бодалчыларның, орус совет чогаалчыларның болгаш педагогтарның ажылдарын кичээнгейлиг өөренип чораанының түңнелинде шиңгээдип ап, бодунуң партийжи-политиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурганы билдингир. Ооң ол шынарларын бөгүнгү, келир үедеги-даа удуртукчу кадр бүрүзү ажылынга төдү ажыглаар дээрзин чугаалап-даа турган херээ бар бе?

С. К. Тока бодунга хайыра чок негелдедиг, эш-өөрүнге кичээнгейлиг, сагыш човангыр чораанын ооң Москвадан бижип турган чагааларындан-даа көрүп болур. *«Бо аразында силерге кандыг-даа чагаа чорутпайн турганымны улуг буруузунуп, сагыжымда кончуг эпчоксунуп тур мен. Агаар байдалы ындыг-ла эки эвес, үргүлчү чаъс чаар, чок-ла болза, туманнаар. Мооң ужурундан арай чөдүрүксеп тур мен. Улуг-Хем доңа берген дээрге, арай далажыксап тур мен. Чүвени канчап билир, чут-даа болур чадавас. Баргаш таптыг ажылдаар. Соонда дыштанып алгай аан»* суг-суг дээш, оон-даа ыңай. Кижилер, ажыл-херек дээш дыжын, кадыкшылын-даа тоомчага албас революсчу хевирниң ажылдакчызының бүдүжү мында илереп турар.

С. Тока кижилерни удуртуп-башкаар, өөредир, кижизидер, оларның-биле билдилиг ажилдап, чаңчыккан кайгамчык партийжи салым-чаяанындан аңгыда, боду массалардан өөренип, политиктиг культурлуг деңнелин соксаал чокка сайзыраңгайжыдар талазы-биле бедик үлегер-чижектиг. «АРН кожкомунга чааскаан олуруп алгаш, бирги импераилистиг дайын дугайында конспект бижип алдым, чүге дизе удавас ТК-ның аппарадынга политчырыдыышкын бөлгүмүнге башкы мени айтырар чүве болгай» – дээш, бөдүүн, биче сеткилдиг, бодун эш-өөрү-биле бир дөмей көрүп чораанының чижээ-дир. База «Москвага кижикончуг-ла чурттаксаар боор чүве-дир, кижикончуг-ла өзүп, хамык-ла чүвени өөренип ап турар боор-дур. Маңаа келгеш, дыка хөй чер көрдүм, дыка хөй театрга бардым. Көргөн чүүлдерим: Пушкинниң «Сүүр-кара кадыны», Горькийниң «Дүпте», «Дайзыннар» оон-даа өске» – деп, «Оруктан чагааларында» бижээн. Оон ыңай, Москвага чораан төлээлерниң көргөн, билген чүүлдерин *солунга бижип*, арбан, сумуларже сургакчылар аъткарып, делегейде бирги социалистиг чурт – ССРЭ-ниң чедииншиктерин арат чонга суртаалдаарын ТАРН ТК-да эштеринге, база ол ышкаш, фронт чораанының дугайында дептержигешти бижип үндүрерин чогаалчы О.К. Саган-оолга сүмелээни – бо-ла бүгү оон кижилерден сүмени ап, кижилерге сүмө кадып, коллективтиг угаан-бодал-биле ажилдап, чурттап чораанының херечизи-дир.

С. К. Токаның политиктиг, хөй-ниити ажил-чорудулгазы оон Москвага Коминтернге база ВКП(б) ТК-га барып, ТАРН-ның Программазын, Уставын болгаш ТАРН-ның Конституциязын чогаатчып ажилдап турган үелеринде онза илереп, идепкейжээн. Ол Тываның болгаш ССРЭ-ниң парлалгазынга интернационалчы, акы-дуңмалышкы эп-найыралдың, кады ажилдажылганың идеяларын, совет амыдырал хевириниң магалыг-чаагайын пропагандалаан хөй-хөй чүүлдерни бижип, илеткелдер, дыңнадыглар кылып, ужуражылгаларга чүве чугаалап турган. Черле ынчаш Салчак Тока найысылал Москвага, совет хоорай-суурларга, фронт шугумунга – каяа-даа чораш, бодунуң эш-өөрү-биле кады төрөөн Тывазын төлөптүү-биле төлээлеп, көскү партия, совет, күрүне болгаш шериг удуртукчулары-биле база делегейниң

коммунистиг болгаш ажылчын шимчээшкининин сураглыг ажылдакчылары-биле ужуражып чугаалажып чораан хөй эвес тыва кижилернин бирээзи, ону М. Калинин, В. Пик, Д. Ибаррури ышкаш кайгамчык кижилер чоок эш-хуунуң болгаш дең эргениң езузу-биле кужактап хүлээп ап турганы Токаның нүүрүндө биче-буурай тыва улуска дыка-ла улуг хүндүткел болгаш аас-кежик болган!

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 23 чыл оюнга М.И. Калининниң илеткели чээрби үш-ле минут болганын, ТАРН-ның XII Улуг Хуралынга Ю. Цеденбалдың байыр чедириишкини допчу, ханы уткалыг сөстөр-биле долдунганын, Москвага кады ажылдап турганы совет хөй-ниити ажылдакчы, эртемден А.Я. Вышинскийниң бөдүүнүн, кижизиин, билииниң делгемин, ажылга шалыпкынын С. Тока магадап демдеглевишаан, оларның ол шынарларын ажылга, кижилерге ленинчи хамаарылганың үлегер-чижээ кылдыр үнелеп билген.

«Хүн демдеглелдеринде» ниити дайзын – гитлержи фашизмге удур совет улустуң чөптүг демиселинге Тываның арат чонунуң патриотчу дузаламчызы, ССРЭ-ниң өг-бүлезинге ТАРН-ның эки тура-биле кирериниң чалбыыштыг идеязы чугула черни ээлээн. Берге-даа бол, ол маадырлыг чылдарда малчын Кудажының «Фашизм дугайында бодай бээримге, чүлдү-чүрээм соолаш дээр-дир. Ол хоралыг чыланны дүрген чылча шавар төлээде, Кызыл Шеригге малымның үштүң ийи кезиин халаска бээр-дир мен. Кызыл дайынчының аткан огу черге халас дүшпезин, фашистин кара чүрөөн өттүр дегзин!» – деп, бүгү тыва араттарның бодал-сагыжын илереткен сураглыг сөстери-биле «Совет улустуң тиилелгези – акы-дунма тыва улустуң база тиилелгези болур!» деп, Совет чазактың сорук кирикчи байыры, оларның-биле кады чоннуң моральдыг, материалдыг болгаш эки турачы дайынчы дузаламчызы каттышкаш, үн алчып, кижилерни чаңгыс сорулгаже – дайзынны дүрген-не чылча шаап, туюлунга чедир ажып тиилээринче кыйгырып, хей-аът кииргенин чогаалчы өске-даа хөй чижектер-биле согажалап көргүскөн.

ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны киирериниң дугайында декларацияны ТАР Биче Хуралының VII Онза сессиязынга

илеткээр мурнунда, С. К. Токаның бодалдары далаш чок, быжырымчалыг: «Сөглээр сөс бүрүзүн ус эрниц кадаг кагары дег, уран кыстың удазын сыптаары ышкаш мерген адап, бүгү-ле шынныг херектерни бүзүрелдиг шынзыктыр тайылбырлап, айтырыгның алыс утказын дизелей шаап бээри болдур эвеспе деп шүгдүнүп турдум» – дээн. А кажан декларация бир үн-биле хүлээп алдынган соонда, ону 1944 чылдың октябрь 11-де Москвага М.И. Калининге барып тудусканының езулалын күштүг-ле чуруп бижээн: «Чоннуң езулалы-биле алырга, араттың идегелин арат кижиге чүктедир, ак аадаң дээрге арат чоннуң сүт дег ак арыг сеткилин көргүзүп турар хувискаалдың эң-не үнелиг документизин шыгжаар каптазын-дыр. Чогум соругдап, бээр сунуп келген херээвистиң баажызы ол аадаңда чүве, ооң-биле танышкаш, бодуңарның шиитпириңерни – Совет чазактың шиитпирин биске берип, арат-түмөнниң изиг күзелин хандыраарын эрээр-дир бис!» – дээн. С. Токаның күштүг, уран, чайынналчак оратор турганын үстүндө чижектер көргүзүп турар-дыр.

Ыдыктыг күзел боттанган – Тыва Советтиг апарган! Ол өндүр болуушкунну автор ынакшылдыг, ханы уткалыг сөстөр-биле йөрээп, бодунуң «Хүн демдеглелдерин» дооскан: «Бөгүн тыва улус төөгүлүг хөгжүлдениң агымы-биле совет өг-бүлеге эки тура-биле каттыжып кирип турар-дыр. Мыя бо үлегер бичии хензиг-даа болза, келир үеге дыка үнелиг дузазын халдадыр. Мынчангаш тыва кижиниң тыпкан олчазын кедизинде барып, өске-даа улустар тывар, чүге дизе ССРЭ – хосталга, чырыткылыг келир үе дээш демисежип турар улустарның Ада-чурту, бады быжыг чөленгиижи, орук айтыр сылдызы. Кандыг-даа улустарның келир үези Совет Эвилелиниң оруундан чайлаvas, чүге дизе ооң келир үези бөгүнгү үүле-иштиң, демиселдин кым-даа көрүп көрбээн, дүжөп көрбээн үре-түңнели болур...

Бүгү-ле үелерде Ленинниң изин истеп, партияның даалгазын күүседип, Совет Эвилелинге бараан болуп чораан кижилер дег аас-кежиктиглер кайда турар деп бодал сагыштан ыравас». Ийет, шак ындыг аас-кежиктиглерниң бирээзи С. К. Тока боду болган дизе, хөөредиг болбас.

...Тываның төөгүзүндө эргилделиг үени чырык сактышкыннарын биске чедирип келген, партийжи публицистиг дыл-биле бижиттинген, чулуктуг уран-чечен сөстөр-биле дуңзаалаттырган бо ажылды үениң уранчыткан чугула документизи деп болур, ол амгы, келир-даа салгалдың кижилеринге солун, өөредиглиг, кижизидикчи ужур-дузалыг.

Хол бижимелдерин архив материалдары-биле нүүртештирип, литературжуду бижип, редакторлап үндүргөн эштер номчукчуларга үнелиг белекти сөннөп, чогаалдың автору – улузунга утгундурбас ачы-хавыяалыг кижиге – С. К. Токаның чырык адынга чаагай тураскаал болдурганнар...

Литература

1. Кужугет, М. А. Салчак Тока – драматург // Салчак Тока: коллективная моногр. / Н.М. Моллеров, А.К. Канзай, Г.Ч. Ширшин и др. — Москва: СЛОВО / SLOVO, 2015. — (ЖЗЛТ: жизнь замечательных людей Тувы). — С. 399-435 с. — Текст : непосредственный.
2. Кужугет, М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 26-29. — Текст : непосредственный.
3. www.pisateli-tuvy.ru/writer/15

Капсырылга №3.

Кызыл-Эник Кудажы.

Николай Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш оскелер-даа

Бир эвес бо чүүлдү мен бижип калбас болзумза, тыва литератураның арнында база бир чырык одуруглар чиде бээр деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш-ла мону сактып бижий берген ужурум ол.

Ынчан 1962 чыл турган чүве. Мен 1960 чылда Кызылдың педагогика институтун дооскаш, «Тываның аныяктары» солуннуң редакторунга ажылдап турган мен. Чаа дээди эртем чедип алган болгаш, ам оон ыңай өөренир дугайын баштай бодавайн турган мен. Ынчалза-даа редактор кижиге журналистика талазы-биле тускай дээди эртем чок болза, ажылдаары берге дээрзин дораан эскерген мен...

...Шак-ла мындыг барымдаалыг чылдагааннарны угаанымдан медресе билгеш, Москваже өөренип чорупканым ол.

...Партияның дээди школазының журналистика салбырынга Тывадан чааскаан өөренип турган мен. Мээң доосканым соонда, ол школаны Ниитилел эртемнериниң академиязы кылдыр эде адап каан чүве.

Ол хүннү ам-даа кончуг эки сактып тур мен: 1962 чылдың сентябрь 10-нуң хүнү чүве. Лекциялар соонда, Москва метрополитениниң Новослободская станциязының чаны-биле эртип чыткан мен. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, оон үнген-кирген дүк-түмөн чоннуң аразында бир-ле таныырым кижини көрүп кагдым – Монгуш Доржу!

Мээң бо сактыышкын чүүлүмнүң дүүшкүнү ол ышкажыл. Мен эгезинде ооң лириктиг кирилгезин бижип турдум. Чечен чогаал-биле журналистиканың аразын чаңгыс базым деп санап чоруур мен. Чүге дээрге оларның чогаалдарының тургузуу, чок болза архитектониказы барык дөмей: экспозиция (пролог, лириктиг кирилге), композиция (дүүшкүн, дыңзыгышкын, кульминация, чештиниишкин), оон ыңай эпилог, лириктиг түннелдер база туруп болур.

Монгуш Доржуну билир-ле болгай мен. Ол Өвүрге комсомол райкомунун секретарыга ажылдап турду. Ооң Москвага чедип келирин дыңнаваан мен.

Дораан халып чоруткаш, кудурук ызыртыр четкеш, мендилештим.

- Мында өөренип чедип келдим – деп, Доржу чугаалайдыр.

- Кайнаар кирип алдың?

- Горький аттыг литература институтунче.

Амбыраан-дыр бис, чаңгыс хоорайга кады өөренир, үргүлчү ужуражыр, чалгааравас дишкеш, дыка-ла хөөрештивис. Мен база өөренип келдим деп аңаа дыңнаттым. Доржу база институт баарда, бо Новослободская кудумчулап автобустап чоруур кижил болду.

Максим Горький аттыг литература институтунга мурнунда тывалар база өөренип тургулаан чүве: Салчак Серен, Салчак Самба-Лүндүп суглар. Ынчалза-даа олар институтту

дооспааннар, өөрөдилгезин ара каапканнар. А Монгуш Доржу аңаа эң баштай езулуг кирген тыва кижидир. Ол сөөлүндө барып, эң баштайгы тыва доозукчу база болган.

Мен Москвага өөренип келген дораан ол институт-биле харылзажырының эвин тышпайн турган мен. Чүл дээр болза, ооң аспирантуразына кирип алыр бодаан мен. Ынчангаш Доржуну көрүп кааш, амыраан бир чылдагааным ол: ону таварыштыр литинституттун ужу-бажын тып алган мен.

Үр болбаанда шынап-ла ынчанган мен: ооң ниити чуртталга бажыңы Останкинода Добролюбов аттыг кудумчуда турар болду, өөренир чери мырыңай төптө – Тверской бульварда, ооң хериминиң иштинде Н.А. Герценге тураскаал бар.

Мээң аспирантура дугайында күзелім бүтпейн барган чүве. Чүгө дээрге ол институтта аспирантура чок болган. Аспирантура А.М. Горький аттыг делегей литературазының институтунда бар болду. Баштай билбейн турган болдум, бистиң школада аспирантура база бар турган чүве ышкажыл. Ынчангаш ынаар кирип алган мен.

Монгуш Доржунун мурнунда ол институтту тывалардан кым-даа дооспаан дээрзин үстүндө чугааладым. А литератураның дээди курстарын дооскан кижилер бар: Степан Сарыг-оол, Юрий Кюнзегеш, сөөлүндө Олег Сувакпит, Лидия Иргит, Сылдыс Донгак... Ону дооскан бистиң бир эживис оон ийиги дээди эртем чедип алган мен деп уг чок мегелегилээр-дир. Ынчаарга канчап боор, билир кижини көзүлдүр мегелээрге, ыянчыг эвеспе? Дээди курстар дээрге, дээди эртем бербес, билиг бедидер анаа өөрөдилге ышкажыл. А литинститутта аспирантура чок дээрзин үстүндө чугааладым.

Бир-тээ, литинститут дугайында чугаа чоруй бергенде, база бир мындыг чүүлдүн дугайын чугаалап каайн... Ол институтту тыва кыстардан эң баштай Елена Бады-Мөңгө болгаш 2-3 хире орус уруглар дооскан чүве. Оларның аттарын уттупкан-дыр мен, бирээзиниң фамилиязын Чигарская дээр ышкаш... Литинституттун төөгүзүндө ону 30 муң хире кижидооскан, оларның чүглө чартык кезин чогаалчылар болган. Литинститут дооскаш-ла, чогаалчы мен дээрге база таарышпас чүве-дир ийин. Ооң дыка хөй доозукчулары анаа башкылар,

журналистер болуп ажылдап чоруурлар. Ында багай чүү боор, база эки-дир.

О.К. Саган-оол даргалап турар үеде Литинститутту чаңгыс-ла М. Доржу дооскан... Ам бодап алган композициямның сюжеттиг шугумунче кирип көрейн.

Өөрөдигениң баштайгы үези черле ындыг, кижичай тышпас. Лекциялар шуужуп, семинарлыг кичээлдер удаа-дараа эртип-ле турар. Элээн үе эрте бергенде, кижичай ам-на херектиң ужу-бажын биле бээр. Бүгү чүвөлөр боттарының туруштарынга четкилеп кээр, хостуг үелер бар апаар.

Монгуш Доржу 5 дугаар каытка чурттап турган. Кире бээримге, шору делгем өрээл болду. Мээниинге четпес болбайн канчаар, мен дээрге, Төп Комитеттиң шугумундан өөренип турар кижичай мен. Бистиң дыңнакчылар шуптувус улуг өрээлдерге чаңгыс-чаңгыс чурттап турган бис, телефоннарывыс, телевизорларывыс база бар. Өске институттарынынга көөрдө, Доржунуң чурттап турар өрээли база эки турган.

Доржунуң өрээлинге эң баштай кире бергеш, кайгай берген мен. Сактырымга, кандыг-ла бир өске черде ышкаш болдум. Ооң чылдагааны мындыг чүве. Доржудан аңгыда, өрээлде ийи кижичай база бар болду: бирээзи – орус оол, ол-даа кады чурттап турар эжи-ле ыйнаан, өскези... – негр, ол та чүү кижичай? Мени кайгаткан кижичай ол-ла болгай.

Орус эр дээрге, ортумак дурт-сынның, ындыг чараш-даа эвес, ынчалза-даа көрүштүг, карактары-ла кончуг чидиг, кижини өттүр шивегейлеп турар, көк эвес, каразымаар. Негр эрнин дурт-сынын магададым, черле ол баскетболист кижичай боор деп иштимде бодадым.

Меңээ Доржу эштерин таныштырды:

– Коля! – Оон база четпес ышкаш боорга, орустап немеп кагды. – Николай Рубцов! Поэт! Прошу любить и жаловать!

Ынчан Николай Рубцов деп ат меңээ чүнү-даа чугаалавады. Ындыг студентилер-ле, ындыг шүлүкчүлөр-ле көвей болгай, оларны кым ончалап шыдаар.

Дараазында Доржу меңээ негр эжин таныштырды:

– Джон! Мырыңай кожам өрээлде чурттап турар кижичай. Ганадан келген студент. Бистиң литинститутта Африканың кара

чаңгыс төлээзи-дир ийин. – Оон база орустап немеп кагды. – Джон Окай! Поэт! Прошу любить и жаловать!

Ооң мурнунда негрлерни көрзүмзе-даа, олар-биле ындыг чоок таныжып, хол тутчуп чорбаан мен. Джон Окайның холун тударымга, соогу кончуг ышкаш сагындырды: салааларының арты кара, адыжының ишти кызыл, харын-даа ак, дииң өөз ышкаш...

...Студент бичии шайлалгавыс орту кирип орда, биске ам база бир ийи аалчы немежип келди. Олар дээрге, ынчан ол институтка өөренип турган алтай Борис Укачин, бурят Дондок Улзытуев суглар ышкажыл. Оларның келгени-биле бичии компаниявыстың чугаа-соодувус дам барды. Шак ынчан шүлүкче ылап-ла кирипкен бис.

«Парадты», шынап-ла, Борис биле Дондок командылап эгеледилер. Ынчан бистин, тыва чогаалчыларның, шүлүк чугаалаары четпес-тир деп чүвени бир дугаар эскердим. Оон ыңай тываларның орустаары алтайларга, буряттарга четпес дээрзин база эскердим. Ынчанмайн канчаар, алтайлар, буряттар, хакастар, якуттар орус күрүнениң хүрээлеңинге 300 - 400 чыл бооп турар болза, тывалар ынчан чаа-ла 20 чыл чедип турган. Ол-даа канчаар, тыва школаларда аянның номчулгаже кончуг сула кичээнгей салып турар бис. Аянның номчулга дээрге, база эртем-дир, культура-дыр. Боже тыва школаларда дыл болгаш чечен чогаал башкылары онза кичээнгей салыр болза чугула.

Ол кежээ бистин аравыстан ылаңгыя Дондок Улзытаев онза шылгарап турду. Ол М.Ю. Лермонтовтун «Мцыри», В.В. Маяковскийниң «Совет паспорт дугайында» шүлүглелдерин тергиин-не номчугулады. Бодунун шүлүктериниң орус дыл кырында очулгаларын кедергей билир болду. Ооң төрөөн бойдус дугайында мындыг одуруглары сагыжымга ол хевээр артып калды:

«Человек может мертвую землю спасти,

А живую – убить, хоть трава не расти».

Чүү дээр боор, эки-ле чугаалаан-дыр! Ону артында орус дылга хевээр бижип алдым.

Ооң соонда бо оолдар-биле ужуражылгам 5-6 ай хире үе эрткенде болган. Ынчан март бе, апрель бе турган. Бир суббота хүнүнде бистин школавыска кончуг солун ужуражылга болур

дээн чүве. Ындыг кежээлер биске эпти болур турган. Дыңнакчылар хөй чыглыр, залывыс база улуг, аңаа 500 кижиге кире бээр.

Мен бодум хуумда ол ужуражылганы кончуг сонуургап, аңаа ыяап-ла олуржур деп манап турдум. Ужуру мындыг чүве: бистиң башкывыс Е.И. Рябчиков тоолчургу кызыгааржы Никита Крацупаны чалаан.

Евгений Иванович Рябчиков көскү журналист кижиге, ол кончуг аныяанда алдарлыг кызыгааржы Никита Крацупа дугайында очерк бижээн. Ону бичиимде, 30 чылдар үезинде «Pioneer» деп уруглар сеткүүлүнгө тыва дылга парлаан. Ынчан эге школага өөренип тургаш, үргүлчү ону номчуур турган бис. Евгений Рябчиков 50 чылдарда Тывага база кээп чораан. Оң түннелинде Енисей дугайында бөлүк очерктерни «Огонек» журналга парлаткан. Улуг-Хемни, Тожу, Тере-Хөлден эгелээш, Соңгу Доштуг океанга чедир бижээн кижиге. Мен Москвага өөренип турумда, ол биске очерк дугайында лекциялар номчуп турду. Оон ыңай Е. Рябчиков бирги космонавт Юрий Гагарин дугайында документалдыг кинонун сценарийин база бижээн. Ындыг алдарлыг журналист-тир. Мен 30 чылдарда оң «Никита Карацупазын» номчуп тура, ол кижиге бир шагда мээң башкым апаар деп черле бодавайн чораан мен. Амыдыралга ындыг солун таварылгалар база тургулаар боор-дур.

Кызыгааржы Никита Крацупа дугайында 30 чылдарда тоолчургу чугаалар чоруп турган. Ол кара чааскаан 100 ажыг кызыгаар үрекчилерин тудуп алган чери бар. Крацупа ниитизибиле 500 ажыг үрекчилерни туткан. Оң чарылбас эжи «Индус» деп ыт болуп турган. Ол дээрге, кайгамчык чыт билир, кулаа дыыжы, угаанныг амытан турган. Чүглө кижиге ышкаш чугаалап билбес. «Индус» кырып өлүп каарга, оң дүрүзүң хевээр кадыргаш, Москвада Коммуна шөлүндө Кызыл Шеригниң музейинде шил иштинде делгеп каанын көргөн мен. Ол чорааш, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригте тыва араттарның бир дугаар болгаш үш дугаар мөөң белектерин чедирген С. Тока баштаан төлээлерниң чуруктарын база көргөн мен. Бирги мөөң белектерни чедиргеннерниң аразында алдарлыг малчыннар Саны-Шири, Ыңаажык, чогаалчы Саган-оол суглар бар чорду. Ышкү мөөң белек чедиргеннерниң аразында нам

ажылдакчызы Доктугу, чогаалчы Пюрбю база ачам сугларнын чуруун көрдүм. База-ла школачы чылдарымда кажан бир шагда тоолчургу кызыгааржы, Совет Эвилелинин Маадыры, полковник Никита Карацупаны көөр боор мен деп дүжөвейн-даа чораан мен. Ыр чурттаар болза, амыдыралга хуулгаазыннар база турар боор-дур.

Лекциялар соонда өрээлимге халып кээримге, Монгуш Доржу долгаяп келди. Ам дораан сеңээ чедө бээр бис деп, кижим бо ыйнаан. «Бис» деп алган, кымнар-биле келирин оон дегийт айтырдым.

Доржу илдик чокка харыылады:

- Кымнар боор ийик, Николай Рубцов, Джон Окай база мен бодум.

- Чедип келиңер харын – деп чугааладым. – Бисте кончуг солун ужуражылга болур апарды. Кады баар бис.

Эштерим дораан келдилер. Таксилептивис деп бо ыйнаан.

...Никита Карацупа үр манатпады. Ол хоочун шериг кижиги бүгү назынында ынчаар чаңчыкты-даа ыйнаан. Чоп-чогуур шагында кара «Волга» келгеш, баарывыска тура дүштү. Оон кайгамчык тоолчургу кызыгааржы Карацупа үнүп кээр боор деп манап турдувус. Катканың ындыг боор ийик...

«Волганың» соңгу эжи ажиттыңган соонда, оон бөрү дег көк, сүүр кулактары аажок улуг... ыт үнүп келди. Артында аксында кара чемодан ызырып алган. Бис алаң кайгап калган тур бис. Ыт аяар үнүп келгеш, чемоданын машина ийинче тургузу салгаш, боду оон чанынга чурумнуу кончуг олутуп алды.

Ам оон соонда машинаның мурнуку эжи ажиттына бээрге, оон четтикпейн манаан киживис үнүп келди: Никита Сергеевич Карацупа, тоолчургу кызыгааржы! Мээң өттүнүксеп чораан дириг маадырым!

Бо ужуражылганың бичии мурнуу чарында солуннардан ол 80 харлаан, Совет Эвилелинин Маадыры ат алган деп номчаан кижиги мен. Никита Сергеевич полковник шериг хептиг болду. Чылынганнар адыш часкап шаг болдувус.

Маадыр-биле ужуражышкын актовый залга болду. База алдарлыг зал-ла болгай. Орта Ленин, Сталин, Горький дээш, кымнар чугаалаваан дээр. Кежээни башкывыс Евгений

Иванович Рябчиков уштап-баштап эрттирди. Ол аныяк кызыгааржы Карацупа-биле эң баштай канчаар ужурашканын сактып чугаалады. Ооң соонда Никита Сергеевич бодунун бүгү амыдыралын чугаалады, ол амдыгаа дээр кызыгаар албанындан чарылбаан болду. Эң солун чүве чүл дээр болза, кызыгаарга чүлдү-чүрөөн берген ол кайгамчык кижини ам-даа ыттардан база чарылбаан болду. Бо эдэртип чоруур ыды ооң 50 дугаар ажылчы эжини чүве-дир. Албан-хүлээлгезинге ындыг кончуг бердинген кижилер чоруур боор-дур.

Кежээнин төнчүзүндө «Пират» (кызыгааржынын, ам эдэртип чоруур ыдынын, шолазы) Никита Сергеевич Карацупанын, командазын күүседип, чыдып, туруп, олуруп, өрү шурап, шалага үнгеп-союп, хөй-ле шимчээшкиннерни кылды. Адыш часкап шаг болдувус, «Пират» олче безин сагыш салбады, чүгле ээзинин дужаалын дыңнаар чорду.

Айтырыглар база хөй болду, кежээ шөйлүгөш туруп берген. Мен арай боорда сөс алгаш, школачы чылдарымдан ынак маадырым Никита Карацупага өөрүп четтиргенимни илередип, Тывага чорааш чүнү сонуургаанын Евгений Ивановичиден айтырдым. Ол Тере-Хөл ортузунда шивээ бузундузун, Чаа-Хөлде хая иштинде Бурган хевирин, Ырбун-Кашпалда петроглифтерни, Улуг-Хемнин ужаларын сонуургаанын чугаалады.

Кежээ соонда эштеримни ам-на өрээлимче эккелдим. Олар Евгений Рябчиковту, Никита Карацупаны, «Пиратты» ылап-ла сонуургап көргөннөр болду. Ындыг ужуражылгалар биске үргүлчү болур чүве, ынаар чалап турарын эштерим менден диледилер. Аңаа аажок таарзындым.

Рябчиков Рябчиков-ла ыйнаан, Карацупа Карацупа-ла ыйнаан, ол хүн мени олар эвес, өскө кижини база кайгатты. Кым деп бодаар силер? Кым-даа эвес, Джон Окай ышкажыл! Гананын негрини аан!

Эң баштай ужуражырымда, ол орустап мырыңай тек турган. Ол узун негр, Гана чурттуг шүлүкчү Джон Окай чүгле чартык чыл дургузунда ол хире улуг дыл — орус дылды бүдүнгө сыырыпкан ышкаш болду. Ындыг узун кижини ындыг-даа ыйнаан!

Джон Окайнын угаанынын чидиин, утпазын, шээжилээчелин магадаан мен. Ол артында акцент чок орустаар

болду. Чамдыкта майтагылап каап олургулаар. Езулуг-ла орус тараачын, чүглө чөкпек сарыг салы чок. Аңаа көшкүүрде, Николай Рубцов чүнүн-биле-даа ылгалбады. Бисэ-ле чоруп чораан шииди хевээр: оожум, томаанныг, пөрүк, үгүлүүтсүмээр.

Бо-ла чаңчылывыс-биле сөөлүндө Москваны даңгаар кады эргиир апарган бис: Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай база мен. Дөртөлээ чогаалчы болгаш, ындыывыс ол бе, чамдык дөмей чүүлдеривис база тургулаан: шуптувус балыкка ынак бис...

Бир-тээ балыкка дээпкенде, ооң дугайын база бижип көрейн. Чамдык улуг-хүннерде дыштаныр дээш, Улус ажыл-агыйының делгелгелеринче чеде бээр бис. Балыктаарывыс ол. Өвүр чурттуг кижиге болгаш, Монгуш Доржу балыктаарынга хөңнү чок кижиге чораан. Джон Окай база ындыг, бисти анаа-ла эдерип чоруур. Николай Рубцов балыкка шору, черле угундан Соңгу черде Вологда чурттуг болгаш ындыг боор. Ол тывызык-ла кижиге, бир-ле чүве-биле бисти каттырткан чоруур. Студент билеттеривисти арттырып кааш, сыырткыыштар хөлезилеп алдывыс. Ам шыйлашкыннарывыс чок, шыкка шергилер сывыртап чоруп тур мен. Ынчан Коля Рубцов холунда кызыл эът тудуп алган чоруп олур-ла. Тырткан эът деп бодаан мен, ам топтап көрүптеримге, имиңейнип турар шыйлашкыннар. Баштай билбээн улус бооп-тур бис, ында бир киоскиде дириг шыйлашкыннарны база садып турар чүве болган-дыр. Коля бисти ынчап кара баарывысты кадыр каттырткан болбас ийикпе.

Кежээге чедир үжөн шаа ак-балыктар туткулап алдывыс. Оон мээң өрээлимге келген бис. Мен чааскаан чурттап турар болгаш ында шөлөөн болгай. Балыктарывысты белеткеп эгелээн бис. Джон аңаа барык-ла дегбеди. Колдуун мен аштадым. Ынчан Коля бисти база катап каттырты. Рубцов балыктарның казырыын аштааш, иштин ужулбас кижиге бооп-тур, ол хевээр хаарыштар. База ажырбас чораан, даштын чигеш, иштин октаптар. База-ла каттыржып шаг болган бис. Ооң соонда каш-даа катап ынчаар балыктаан бис. База солун дыштанылга чүве.

Чүглө ол эвес, театрлар, стадионнар база кезип турган бис. Эң баштай Съездилар ордузунга «Князь Игорь» деп операны көргөн бис. Ынчан Игорь князгы ССРЭ-ниң улустун артизи Артур Эйзе ырлады. Ол артистиң бас үнүн магадаан мен. Оон

амдыгаа дээр сагызымга половец кыстарның танцызы арткан чүве. Ол чүге ындыг болганыл дээрге, половецтер, кипчактар дээрге, тюрк уктуг чоннар болгай, ынчангаш сеткилимге чоок болган боор. Ооң соонда Улуг театрга П.И. Чайковскийниң «Куулуг хөл» деп баледи, Юрий Шапориниң «Декабристер» деп операзы дээш, оон-даа өске. «Декабристерни» ынчан аныяк, үжен шаа харлыг Юрий Рождественскийниң дирижерлаанын магадап ханмаан мен. Бистиң тыва амыдыралывыста «Декабристер» ышкаш, ол хире кайгамчык «Алдан дургун» материалы барда-ла, амдыгаа чедир опера чогаадып албаанывыска бөгүнгө дээр хомудап чоруур мен. Кызар, күзээр чүве болза, ындыг артисчи күштер ам бисте бар апарган ышкакжыл.

Лужникилерде стадионга каш-даа катап футбол маргылдаалары көргөн бис. Совет Шеригниң спорт ордузунга база чоргуладывыс. Джон Окай футбол дээнде өлгүже «аарыыр» турду, ынчалза-даа, хоккейге хөңнү чок, чылыг чер кижизи болгаш ындыг ыйнаан.

Биске орус дылды Николай Григорьевич деп башкы өөредип турган. Баштай бисти бөлүктерге үскүледи. Мээн бөлүүм долузу-биле интернационалчы турган: орустар, казахтар, армяннар, туркмен, каракалпак, адыгей, эстон, латыш, литва база чаңгыс тыва мен.

Бир дугаар ужуражылгага-ла, Николай Григорьевич айтырбайн чыда-ла, мени тыва кижиде деп билип каанын кайгаан мен. Чүге деп айтыраарымга, орустаарын аянындан деп чугаалады.

Тодарааны чүл дээр болза, ол хоочун башкы дыка хөй тываларны өөреткен болду: Оюн Алдын-оол, Монгуш Шыырап, Кыргыс Диига, Александр Кызыл-оол, Байкара Долчанмаа, Серенмаа Байыр-оол, Күжүгет Шойгу дээш черле эңмежок-эңмежок.

Бир дугаарында дыңнакчыларның орус дылга билиин билип алып дээн боор, баштай орус дылга диктант бижитти. Чүү деп бодаар силер, хамык улусту тиилеп үнген мен. Башкым мени аажок мактады. Тыва кижиден дора силер дээш, орустарны чектеп-даа турду. Ол-даа канчаар, орус дылга армяннар, туркменнер, каракалпактар аргажок улус болду, а Прибалтика

кижилери — эстоннар, латыштар, литвалар мүн-не шору, ынчал-за-даа националисчи деп чүвези кедергей, орус дылды көөр хөңнү чок.

Ынчан меңээ Николай Григорьевич бодунуң бижээни «Орус дылдың стилистиказы» деп бирги, ийиги номун бергеш, ону эки номчуурун сүмеледи. Өөрүп хүлээп алган мен. Тывага келгеш, ол номнарның үлегери-биле «Тыва дылдың стилистиказы» деп ном бижиир деп планнап алган мен.

Чүгө дээрге тыва дылывыстың стилистиказын тывалар боттарывыс-ла кончуг багай билир-дир бис. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва дылывысты Тыва университеттинг филология факультедин дооскан кижилер эки билирлер, оон артканнары чок.

Билир мен, тываларның хөй кезии Саян артынга дээди эртем чедип ап турарлар. А аңаа олар тыва дылын өөрөнмейн турарлар, ынчангаш оларның тыва дыл талазы-биле билииниң деңнели 10 дугаар класстан бедивес. Төрээн дылының оода орфографиязын ындыг багай билирге, канчап-даа таарышпас.

Шыны херек, бир эвес тыва дылды шинчилексээр, аңаа эртем ажылы кылыр, ылаңгыя чогаалчы болуксаар болзуңза, Саян ашкан херээ чок, Тыва университетке өөрөнгени дээр.

Мен Москвага өөренип тургаш, орус дылга диктант, чогаадыг, эдертиг бижииринге, домактар сайгарарынга кымга-даа аштырбас турган мен. Чүгө дээрге, аңаа баар мурнунда Кызылдың башкы институтун дооскан мен. Ам ол бүгү делегейде кара чаңгыс тыва университет.

Тывага келгеш, «Тыва дылдың стилистиказы» деп ном бижиир күзелімниң күүсеттинмейн барганынга ам-даа дыка-ла хомудаар мен. Чүгө дээрге эртемге бодаарга, чогаалче чайлы берген мен.

Москвага тургаш, аспирантурага база өөренип, кандидат минимумну дужаап алгаш турган болгай мен: төөгү материализмин, диалектиктиг материализмни, журналистиканы. Чүглө даштыкы дылга "ызыртына" берген турган мен. Чүгө дээрге мээң үемде тыва школага даштыкы дыл өөрөнмейн турган, чүглө Кызылдың 2 дугаар школазынга немец дыл бар турган. Москвага англи дыл өөренип турдум, Тывага чедир өөренип алгай мен аан деп бодаан мен, оом бүтпейн барган.

Тывага келиримге, меңээ угдунмас «хомут» кедирипкеннер: «Шын» солуннун редактору, СЭКП Тыва обкомунун кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, Азия, Африка, Америка чурттарының Совет Комитединиң кежигүнү, Тываның журналистер эвилелиниң даргазы (ол организацияны Тывага бир дугаар мен үндезилеп тургускан мен). Оон-даа өске. Оон ыңай чогаал бижиир кол ажылым база бар болгай. Миннип келиримге, «Тыва дылдың стилистиказы» деп ном бижиир ажылымга база күш четпээн мен. Ам ындыг ном чок, хомуданчыг-дыр. Бо хүннерде тыва телевизорлар экраннарында «маңажып» турар үжүктөр-биле чарлалдарны, чагааларны, күзээшкиннерни номчааш, ыглаксаам кээп, карактарым изиг чажы төктүр-дүр. Бодунуң-на төрөөн дылын билбес тыва чонумнун кээргенчиин, муңгаранчыын, чаржынчыын! Өске кижилернин, ылаңгыя орус чоннун бистиң ол чөгенчиг, кагылчак, дыл сынгы дег, ыргак-шоргак домактарывысты, сөстөривисти номчувайн турары-ла чаяан чүве.

Оон ыңай мындыг айтырыгга кижилер меңээ кадалыр чадавас: «Бир-ле эвес чогаалчыларны Тывага өөредири чугула турган болза, силер бодунар Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы тургаш, кижилерни Москваже чүге чорудуп турган силер?». Ийе, чөптүг айтырыг. Мен тыва чогаалчыларны баштап тургаш, он ажыг кижини литература талазы-биле дээди эртемге чедирип каан мен. Олар ам чогаалчылар, журналистер болуп, башкылап, культура шугумунда удуртур ажылдарда ажылдап чоруурлар. Оон туржук Москваның М. Горький аттыг литература институтунга тыва бөлүк ажыткан турдум. Орта чоргаарланыр мен. Мээң соомда Москвага кым кымны-даа өөрөтпээн. Дээди эртем эвес, анаа курстар дооскан кижилер бар-ла харын.

Мен эрги үзелімден ам-даа чарылбаан мен, чарылбас мен: езулуг чогаалчы болуксаар кижини Тыва университетке өөрөтпээн! Тыва дыл ол-дур, тыва культура ол-дур, тыва төөгү ол-дур.

Хүндүлүг номчукчу! Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай суглар канчап барды, ам чүгле өскээр суугап туруп бердиң деп, мени чемелевейн көр. Оларга удавас чеде бээр бис, «терпи, казак, атаманом будешь» деп чугаа бар. Мен бо

чүүлүмгө херек черлерге орус чугааларны ажыглаптар боор мен. Ол чүл дээрге, бирээде, чедингир база болур, ийиде, орус дыл Тыва Республиканың база бир күрүнө дылы-дыр, үште, ам тываларның орустаары база эки апарган болгай, очулдурган херээ чок.

Ынчангаш бурунгаарлаптаалыңар.

Бистиң Москвага Анастасия Ивановна деп хоочун башкывыс турган. Ол биске философияга семинарлар эрттирип турган. Философия эртемнеринин доктору кижии.

Анастасия Ивановна биске үргүлчү мынчаар чагыыр турган: «Силерге ам чүнү өөредир боор, борта өөренип кирериңерде-ле, дээди эртемниг кижилер-дир силер. Кол өөредилгенерден ангыда, улуг хоорайның культуразыңа, оон «нахальствоzunга» өөренип алыңар, ол дээрге, силерге ийи дугаар школа-дыр». Орустап чугаалаарга, «учитесь культуре и нахальству большого города, это для вас вторая школа».

Ол шын чүве. Мен баштай 1952 чылда Москвага өөренип чедип келгеш, ыткыр чугаалаарыңдан, серээ-шопулак дагдадырыңдан, кудумчуга азыраыңдан безин коргар турган мен.

Москвага өөренип тургаш, Анастасия Ивановнаның ол чагыын үргүлчү сактып, ыдык сагып турган мен. Четтирдим, эргим башкым!

Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай сугларны ол-бо черлерге, ажыы-биле чугаалаарга, колдуунда мен элзедип турган мен. Оларның идепкейи база турган болбайн аан.

Дөрт эжишки сүмележип алгаш, Москвадан дашкаар элээн улуг «походтарны» база чорудуп турган бис. Эң-не баштай кышкы дыштанылгада «Кызыл стрелага» олурупкаш, Ленинградче аян-чорук кылган бис: «Аврора», Сенат шөлү, Адмиралтейская Игла, алдарлыг Эрмитаж, Пушкинниң алгап мактааны Александрый баганазы, Смольный, Пушкин хоорай, Петергоф, хүлер аъттыг Петр I, Мойка... Ленинградка бис экскурсовод хереглевээн бис, чүге дээрге Коля Рубцовувус барла болгай. Ол Ленинградтың шериг-далай флотилиязыңа шериг албаны эрттирип турган кижии. Оон бир катап Майның байырлалын ажыглап алгаш, Ясная Поляна чораанывысты черле утпас-тыр мен. Орус литератураның шылгараан угааны Лев

Николаевич Толстойнуң чурттап турган черин көрүп, ооң ында музейиниң экспонаттары-биле таныжып, улуг чогаалчының кажаа-херим, тураскаал-даа чок бөдүүн хөөрүнгө мөгейген бис. Кижин улуг болган тудум, улам бөдүүн болуру чугула деп чүвени аңаа билип алган мен.

Москва чоогунда Загорск хоорайга база чораан бис. Ол дээрге, Россияның христиан чүдүлгезиниң барык-ла төвү чораан. Ында кандыг хүрээлер, дуганнар чок дээр!

Кандыг-бир улуг хемчээлдиг «походтуң» соонда ыяап-ла... орус, тыва, негр дылдар кырынга мынча деп ырлажып каар бис. Тирилелгевис түңнели ол: «И на Тихом океане Свой закончили поход».

Оон улаштыр чирт-чирт кылдыр бадырар чаңчылдыг бис: «Тореадор, смелее в бой!»

Москва чаңгыс чыл туттунмаан болгай, Москва улуг болгай. Ындыг болганда, кол-кол «одарлаар» черлеривис база турган. Бир дугаар одуругда: А. А. Фадеев аттыг литераторлар бажыңы, ийи дугаар одуругда: Партия Төп Комитединиң, чанында Партияның дээди школазы, тодаргайлаарга, мээң «ижээним».

Литераторлар бажыңыңа ужуражылгалар үргүлчү болур турган. Кымнар-биле ужурашпаан бис дээр: орус шүлүкчүлөр Егор Исаев, Василий Федоров, Роберт Рождественский, Константин Ваншенкин, Сергей Михалков, Николай Доризо, Юлия Друнина, Римма Казакова, Андрей Вознесенский, авар Расул Гамзатов, адыг Адам Шогенцуков, бурят Николай Дамдинов, долган Юван Шесталов, коряк Алитет Неймушин, кабардин Алим Кешоков, балкар Кайсын Кулиев, казах Олжас Сулейменов, киргиз Чингиз Айтматов, чукча Ойдо Аксенова, ненка Екатерина Кымытваль... Ол бажыңда турлаг ресторан бар, бистер ышкаш, студентилерге бөдүүн барлар, буфеттер база эңмежок. Ресторан эжиин өтгүр дыңнаарга, мээң даштыкы чурттарга кады чоруп турган өңнүүм Николай Доризонуң «Парней так много холостых, а я люблю женатого» деп ырын бадырган турар боор чүве. Николай Доризону тыва кижин сен дээр кижин мен, чүге дээрге Сарыг-оол, Доруг-оол дээн ышкаш, сээн адың Николай Дорис-оол. Ынча дээримге, аажок амыраар

кижи. Сөөлүндө Россияның Чогаалчылар эвилелиниң секретары турду.

Бистер ындыг эвес-тир бис, бо адааным эштерниң кижиги бүрүзүнүң шүлүк чугаалаарын магадаар мен. Орустары-даа дөмей, өскелери-даа дөмей. Ылаңгыя арай келдирлээр-даа бол, Роберт Рождественскийни кижиги дыңнап ханмас. Соңгу чүк чогаалчыларының орустап шүлүк номчуурун кижиги дыңнап-ла ханмас. Казах Олжас Сулейменовтун чоон үнү ам-даа кулаамда дыңналбышаан. Расул Гамзатовтун чугаазының кавказ аянын ам-даа утпаан мен. Өске кым-даа канчаар, Давид Кугультинов кымга-даа аштырбас турган. Хуралдарга-даа, ужуражышкыннарда-даа мындыг чугаа дүрүмчээн турган чүве: «Давид Никитичиниң соонда турган херек чок, сени кым-даа дыңнапас». Шынап-ла, ындыг турган, ооң-биле ужуражылга доостур. Калмык шүлүкчү Давид Кугультинов ол хире күштүг талантылыг кижиги. Орустап турда, шуут арыг, бүгү шүлүктерин шээжи-биле билир.

Мындыг хевирлиг ужуражылгалар бистин актовый залывыска база барык суббота санында болур турган. Бир катап маңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, СССР-ниң Дээди Совединиң депутаты Юлия Друнина-биле ужурашкан бис. Мээң дилээм-биле Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай үжелээ чедип келдилер. Беш чүс кижиги кирер зал сыңышпас.

Баштай-ла 17 харлыг аныяк кыстың дайын үезинде Москва адаанга тулчуушкуннарда киржиپ турганын сонуургаан бис. Ол ынчан шүлүк дугайын бодаар хире эвес, санинструктор болуп тулчуп, балыглаттырган дайынчыларны тулчуушкун шөлүндөн үндүр дажып турганын чугаалады. Машина-техника чедишпес, балыг дайынчыларны шанакка чаязында фашист демдектиг сарыг аътка үндүр сөөртүп турган мен дээр-ле болгай. Ынчан мен «кас» демдектиг дээрге, тыва аът-тыр деп иштимде бодап ордум. Айтырыгларның, номчаан шүлүктерниң көвүдээни-биле ол «кас» демдектиг аъттың дугайын чугаалаар арга черле тыппаан мен.

Ужуражылганың соонда беш чүс кижилиг бүдүн зал бут кырынга туруп алгаш, дайын үезиниң алдарлыг «Чер бажыңын»

ырлажы берди. Мен ону тывалап ырлааш, чажырбас мен, караам
чажы изиг-изиг кылдыр төктүп бадып турду:

Кызаа суугулуг чер бажыңда
Кыпкан ыяштар чугу дамдылаан.
Каттыраңнаан караан, чаңыңны
Гармонь-биле ырлап олур мен.

Москва чоогунуң ак харында
Борбак хаактар сени мактап тур.
Ырым-шоорум сени сактырым,
Ылап дыңназын деп күзедим.
Аравысты ак хар дуглаан,
Аргыжары арай-ла ырак.
Турар дээрге, туруп чордунмас,
Турган черден өлүм дөрт базым.

Соңгаарлаткан аас-кежиимни
Солун күштүг ырлап бер, гармонь.
Черле чедер ынакшылымдан
Чер бажыңда безин чылыг-дыр.

Бо ырның сөзүн алдарлыг Алексей Сурков бижээн. Мону дайын үезинде Ак далайдан Кара калайга чедир бүгү фронт ырлажып турган. Баштайгы үеде «турган черден өлүм дөрт базым» деп ырлап турар, тиилелгеже чүткүл чок, муңгаргай чогаал-дыр деп, чамдык критиктер авторну шүгүмчүлөп шаг болганнар. Ынчалза-даа сая-сая совет дайынчылар А. Сурковту камгалап кааннар. Ынчанмайн канчаар, кажан дайын чоруп турда, өлүм дөрт базым байтыгай, кижиниң чанында чаңгыс базым черде-даа, харын мырыңай кижиниң чүрээнче кире берген-даа чыдар-ла ыйнаан.

Бо «Чер бажыңны» дайын үезинде-ле чогаалчы Сергей Пюрбюнүң дуңмазы Михаил Сагды тыва дылче очулдурган. Оон бээр-ле ону шээжи-биле билир мен, мээн эң ынак ырым. Ийи дугаар ынак ырым «Ийи дайынчы» деп кинодан композитор Никита Богословскийниң «Караңгы дүн» деп ыры. Ону дайын үезинден бээр билир мен, тыва дылче очулдуруп алган, ам-даа ырлап чоруур мен. Москвага Никита Францевич-биле ужурашкан мен, ооң автографы менде бар. Ол ынчан

«Россия — Франция» найырал ниитилелиниң оралакчы президентизи турган кижии.

Бистиң школавыска база бир солун ужуражылга болган. Ынчан хамааты дайынының маадыры Василий Иванович Чапаевтиң оглу-биле ужурашкан бис. Ооң ат-сывын Иван Васильевич Чапаев дээр, бодунуң дурт-сыны ачазы ышкаш, чолдаксымаар, шилгедек.

— Мен Чапаев эвес мен — деп, Иван Васильевич чугаазын эгеледи. — Мен Василий Иванович-биле кады чаалажып чорбаан мен. Бичии турган мен. Ачавыс чаалажыр, өөренир дээш, үргүлчү чай чок, бисти кижизидер шаг-үе тыппас чораан. Ачам актарга өлүртүп каар үеде бичии оол турган мен. Ам мени көрүңерден, ачам ышкаш, эрнимде сал чок боордан, кырган ашак, генерал-майор.

— Актер Борис Бабочкин силерниң, ачаңар-биле дөмей болган бе? — деп, дораан бир дугаар айтырыг салдынды.

— Дөмей эвес — деп, Иван Васильевич боданмайн-даа харыылады. — Ачамның мага-боду Бабочкинден бичии турган.

— Ынчаар ойнап каарга, тааржыр бе ынчаш?

Иван Васильевич база боданмады:

— Коммунистерге ындыг маадырлар херек турган-дыр ийин.

Чапаев, Павлик Морозов, Александр Матросов...

Ынчан коммунистер «хааннаан» 1962 чыл болгай, башты-даа оскунуп болур. Иван Васильевичиниң дидимин кайгаан мен, ачазы-ла олчаан.

База-ла Анастасия Ивановнаның бир чагыын утпас мен:

— Москвада өөренип келген-дир силер, ооң соонда катап өөренир эвес силер. Ынчангаш ам бүгү аргаларны ажыглаар, театрларны, стадионнарны, парктарны кезип алыңар, ооң соонда ындыг арга тыппас силер.

Кончуг-ла угаанныг турган башкы ам — Анастасия Ивановна. Саян артында амгы студентилерниң канчаар өөренип, хостуг үелерин канчаар ажыглап турарларын билбестир мен. Оон бээр 40 шаа чыл эрткен-даа бол, мээң башкым Анастасия Ивановнаның чагы амгы сургуулдарга, студентилерге база ажыктыг деп бодаар мен. Үени халас эрттирбес херек, соонда орай болур.

Семинар кичээлдеринге Анастасия Ивановнага даңгаар-ла шаштырыглыг айтырыглар салыр турган мен. Бир катап Октябрь байырлалында хоорай кезип чорааш көөрүмге, Кызыл шөлде мындыг улуг кыйгырыг азып каан тур: «Кезээде аныяк мөңгө өөредиг — марксизм-ленинизм делгerezин!»

Даартазында Анастасия Ивановнадан дораан айтырдым: — Силер биске философияны өөредип турар-дыр силер. Ында удурланышкынга удурланырының категориязының хоойлузунда ниитилелде болгаш бойдуста мөңгө чүве чок деп номнап турар. Ынчаарга ам марксизм-ленинизм канчап кезээде аныяк мөңгө эртем апарды, Анастасия Ивановна?

Башкым тула берген боор, арны артында кыза хона берди. Оон кезек кылаштап тургаш, кыска харыы берди:

— Теорияда ындыг чүве-дир ийин.

Чүгө ындыг айтырыг салыптым деп аксым туттунгаш, башкымны кээргей берген мен. Ам бөгүн көрүп көрүңерден. Бүгү чүве өскерилген.

Оон эгелээш башкымга айтырыг салырда, бодамчалыг апарган мен.

Чаа өөредилге чылы эгелээрде, актовый залга амгы үе байдалының дугайында илеткелди СЭКП ТК-ның секретары, академик П.М. Поспелов кылыр чаңчылдыг турган. Национал-хосталгалыг демисел талазы-биле лекцияларны академик А.Г. Кредов номчуп турган. Ооң бир дугаар чижектер кылдыр Моолду, Тываны үргүлчү адаар турганын утпаан мен. База бир онза башкы аныяк эр доктор Л.Ю. Скатерщиков турган. Ол лекцияларга чаңгыс-даа саазын тутпас кижиге, келген ояар саалады-ла бээр, та кайыын төктүп турар чугаазы чүве? Ооң эртеми — эстетика. Ол кижилерниң арын-шарыйындан, идик-хевинден эгелээш, угаан-бодалынга чедир чугаалаар башкы. Кижиге хөлегезинче безин көрүп кылаштаар ужурлуг дээр кижиге: буттарым ыргак бе, холдарым шавышкак бе, ооргам бүшкүк бе? Бо талазы-биле бурунгу тывалар база чазыг чок ырлажып чораан. «Хөлчүк бажын көрүп куштаар Көк-ле бора, ак-ла бора. Хөлегезин көрүп кыштаар Хөлчүң кара кулугурну». Чоокта чаа Леонид Юрьевичини Төп телевидениениң дамчыдылгасындан көрдүм, академик апарган чорду, семирий берген боордан, аныяксыгы, чаражы хевээр.

Бо бүгүнү чүгө ынчаар тодаргай бижидиң дээр болза, амгы аныяктарга ол өөредиг болуп чадавас. Мээң үемнин кижилери ынчаар өөренип чораан-дыр, амгы аныяктар кандыгыл? Мен Москвага ийиги дээди эртем чедип алгаш келиримге, дыл эртемнериниң кандидады, критик А.К. Калзан, бир өөредилге номунга мынча деп бижээн: «Москвага өөренип тургаш, К. Кудажының культуразы бедээн». Мында шын деп чүвениң хензиг-даа бол ора-сомазы бар чадавас.

1963 чылда боор, Москвага партия Төп Комитединиң Пленуму болган. Орта ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын болгаш ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны химизастаар дугайын чугаалашкан. Кукуруза болгаш чочак-тараа культураларының дугайын база болбайн аан.

Пленум чаа туттунган Съездилер ордузунга эрткен. Орта чүгле Төп Комитет кежигүннери эвес, 8 муң ажыг чалатканнар база олурушкан. Улус ону съезд уткалыг Пленум деп адап турган чүве.

Партия Төп Комитединиң ол чугула хуралыңга олуржур чалалга алгаш, Съездилер ордузунга эртежик чеде берген мен. Чүү дээр боор, кижиги бажы кизирт. Орта Совет Эвилелиниң чамдык көскү ажылдакчыларын танып кылаштап турдум: Политбюро кежигүннери, маршалдар, министрлер, академиктер, чогаалчылар...

Ынчап чораш, С.К. Токага ужуражы бердим. Мендилештивис. Ындыг улуг хуралда өске тыва кижиги көрүп кааш, ол арай бүзүрөвээн хевирлиг, менче чиктии кончуг көрүп алган тур оң.

Эпчок байдалды үрээр сорулга-биле утка чок айтырдым:

— Тывада соок-тур бе, Салчак Калбакхөрекович?

Ол ам каттыра каапты:

— Соок-соок, 45 градус. — Оон кезек тура удур айтырды.

— А бо сен кайыын чедип келдиң?

— Мен мында өөренип турар-ла болгай мен, дарга.

— Ону билир мен, бюрога бадыладыыс чоп.

— Ындыг чүве харын, дарга. Мен Москва хоорайның партия организациязының мурнундан Пленумга олуржур дээш келдим.

С. Тока улам чазык хүлүмзүрей-дир, ынчанмайн канчаар, Москваның партия организациязын барып-барып тыва кижиге төлөөлөп чедип келирге.

Обком секретары мени мактай-дыр:

— Эки-дир, эки-дир. Эр хей!

Ол-ла дораан эш Тока меңээ чугула даалга берди: Москвада өөренип турар бүгү-ле сургуулдарны школаңга даарта чыыр сен.

...Эш Токаның даалгазын күүседир дээш ол-ла кежээ хөделип эгелээн мен. Чоок институттарга бодум четкиледим, чамдык черлерже телефоннагыладым. Даартазында база дүшкө чедир маңнап келдим.

Оон шала кежээликтей чогуур шакта С.К. Тока бистин школависка кара «ЗИМ»-ниг халдып келди. Чыгып келген 70-80 хире студентилерни, аспирантыларны бир аудиторияга олурткаш, ужуражылганы ажыткаш, бир дугаарында эш Токаның бодунга сөс бердим. Ол черле ындыг чаңчылдыг турган: келген санында Тыва чурттуг студентилер-биле ужуражыр. Тываның ол үеде ажил, амыдыралын Салчак Калбакхөрекович биске кыска болгаш кончуг тодаргай чугаалап берди. Ол чугаазын мынчаар төндүрдү: «Бистер база кайыын чаңгыс черге турар ийик бис. Кызылдың адаанда 26 дугаар кварталда 4-5 каът бажыңнар тудуп эгеледивис. Ону «Кызылские черемушки» деп адап алдывыс. (Ол чылдарда Москвада Ленин проспектинге Московские черемушкилерге хөй каът «хрущевкалар» тудуп эгелээн турган чүве, ону өттүнери ол-дур ийин). Оон ыңай Улуг-Хемни кежир чаа көвүрүг база тудуп тур бис. Эки өөрениңер, бистин эгелеп каан ажил-херектеривисти уламчылаар кижилер силер-дир силер».

Ужуражылга солун эртти. Айтырыглар хөй болду. Оон соонда мени Москвага өөренип турар чаңгыс чер-чурттуг сургуулдарның даргазынга соңгуп калдылар.

Бо ажил меңээ ажыктыг болганын сөөлүндө билген мен. С. Тока Москвага келген санында оон-биле үргүлчү ужуражыр турдум, азы ол боду менче телефоннап келир. Бо ажилдың аайы-биле Москваның дыка хөй өөрөдилге черлерин кезип, ында тыва студентилерниң аспирантыларның амыдыралы-биле танышкан мен: МКУ, Тимирязев аттыг академия, Плеханов,

Суриков, Горький аттыг институттар, Айыыл чок черниң, комсомолдуң, ИХЯ-ның дээди школалары... Эш Тока ындыг удуртукчу турган, чораан-на черлеринге кижилер-биле ужуражып, оларның ажыл, амыдыралын сонуургап чоруур, бир эвес херек болза, сүмелээр, дузалаар.

Ынчангаш, мен Москвага чүгле өөренип турбаан мен. В.И. Ленин аттыг библиотекадан Рашид ад-Динниң «Чыл санаашкыннарының чыындызы», Г.Е. Грумм-Гржимайлонун «Барыын Моол болгаш Урянхай край», Ф. Коннуң «Сойотияже экспедиция», Д. Каррутерстиң «Кижичорбаан Моол», «Урянхай край», С.Е. Маловтуң «Тюрктерниң Енисей бижи», «Бурунгу тюрк бижикиң тураскаалдары», П. Масловтуң «Урянхайның төнчүзү», Г. Сафьяновтуң «Минусинскиниң сойоттар-биле садыг-наймаазы», Н.Ф. Катановтуң «Урянхай дылды шинчилээриниң дуржулгазы», В.В. Радловтуң «Тюрк аймактарның улусчу литературазының хевирлери», Р.М. Кабонуң «Тываның төөгүзүнүң болгаш экономиказының очерктери» дээн чижектиг эң ховар эртем ажылдарын номчуп турган мен. Ооң-биле кады чогаал бижиир ажылымны салбаан мен. Москвага тургаш, улуг хемчээлдиг чогаалдарымны эгелээн мен. Аңаа чаа-ла өөренип эгелеп чыда-ла, «Шончалай» деп рассказымны бижидим. Ооң соонда ийи чыл дургузунда эң баштайгы улуг хемчээлдиг чогаалым болур «Ыржым булуң» деп тоожумну доостум. Бир катап метрога халдып чорааш, аныяк кыстарның хоюг, чараш чаштарын, ооң салгынның эстедир суйбап турарын көрүп кааш, «Дидим салгын» деп шүлүк бижип алган мен. Ол сөөлүндө сурагжып, Ийи-Тал чонунуң барык-ла йөрээл ырызы болу берген. Оон база бир катап метрога эстедип чорааш, «Намдарымдан үзүндү» деп шүлүүмнүң төнчүзүн тудуп чораан солунумга бижий шаап алган мен: «Аңгыс черге аъттар кошкаш, Чүрээм-биле доңнажыпкаш, Андазынның бизи-биле Шүлүк бижип эгелээн мен». Шын чүве харын, чогаалды карандаш, демир-үжүк-биле эвес, андазын бизи-биле бижип эгелээн мен. Биригээр чугаалаарга, чогаал бижиirimниң мурнунда чуртталганың үүргелерин көргөн мен. Ынчап кээрге, мен Москвадан билиг, чогаал, амыдыралга дуржулга талазы-биле чиик эвес чүктүг чанып келген кижидир мен ийин.

Кол темага ам-на кирер үем келген боор. Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай база мен — ийи тыва, бир орус, бир негр — азы өөренип турганывыс-биле ындыг болганнарывыс ол бе, азы чогаалчылар болганывыс-биле ындыг болганывыс ол бе, бистерниң аравыста: кандыг-бир-ле төрөлдөшкөк чүве барын эгезинден-не эскерген мен. Биске, кады чурттаарывыска, өөрениривиске, чугаалажырывыска кончуг чиик, белен болуп турган. Дөртөлээ оюн-баштак бис, дөртөлээ оожум бис, бичии-бичии ижипкенде, дөртөлээ чугаакыр бис.

Ам Монгуш Доржудан эгелеп көрейн. Ол чолдаксымаар дурт-сынныг, шилгедек эр чүве. Кижини маргыжар аргажок кара чаңгыс шынары — талант! Талант чок болза, ол чүгө шулук бижиини берген деп, талант чок болза, ол чүгө тывалардан бир дугаарында литература институтунче шураини берген деп?

Монгуш Доржу шүлүк-даа бижиир, проза-даа бижиир, очулдурар-даа, журналист-даа кижини. Ол элээн каш шүлүк номнарының автору. Монгуш Баяновичиниң литинститутка бистен өске өөрлери база бар турган болбайн аан. Оларны бодунуу-биле янзы-янзы кылдыр шолалап алган турар кижини.

Оон Кавказ чурттуг Жора Гяургиев деп ногай эжини турган. Оозун баштактанып, Ногайбан, харын мырыңай Ытсыгбай деп-даа адаар-ла. Чүгө дээрге «ногай» деп сөс моол дылда «ыт» дээн чүве-дир. Оозу хорадавас-даа. Оон ыңай Жора Гяургиевти «Обжора» («Хоптак») деп база шолалаар. «Мени бичиимде-ле улус ынча дээр чүве» дээш, эжини чүглө каттырып каар...

Монгуш Доржунуң база бир армян эжини турган: Абисал Палантузян дээр. Оозун мырыңай «Обосал» деп адаар. Абисал мырыңай хорадаар эвес, мынча дээр кижини: «Школага өөренип турумда-ла, оолдар мени Обосал деп кыжылар, оон кедерезе, мырыңай Обосрал дижит чүве, чаңчыгып калган мен. «Абисал, Абисал, всю дорогу обосал» азы «Абисал, Абисал, всю дорогу обосрал» дээрге, баштай ыглап турган мен, оон өөренип калчык мен».

Чогаалчылар өске кижилерге дөмейлешпес, бир-ле элдептиг аажы-чаңныг улус бо. Ону бүгү назынымда эскерип келдим. Бирде-бирде бодаарга, өске кижилерге дөмейлешпес

дээш, өжөгээр-даа ынчап чораан ышкаш, бирде-бирде бодаарга, кээргенчиг-даа.

...Африканың Гана чурттуг Джон Окай дээрге, өске студентилерден ылгалыр чүзү-даа чок, бөдүүн сургуул эр чүве. Хары черниң кижизи боорга, ажыы-биле чугаалаарга, оон Москвада барып-барып литература институтунда чүгө өөрени бергенин-даа, ооң чогаалын-даа сонуургаваан мен. Бир дугаар курсту дооскан соонда, ооң чанар акша тыппайн турганын дыңнаан мен. Ооң бөлүк шүлүктөрүн орус дылче очулдуруп парлааш, «Огонек» журнал дузалаан деп, Монгуш Доржу, Николай Рубцов суглардан дыңнаан мен. Чаңгыс сөс-биле, яды студент.

Ийи дугаар чыл өөренип турувуста, Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай өрээлимче долгап келдилер. Дораан чедип кел деп мындыглар.

— Чүгө? — деп айтырдым.

— Келгеш билип алыр сен. — Харыы ындыг болду. Автобустаар мен дээримге-даа, таксилевит дидилер. Утказын алыр болза, такси өртөөн олар билир болдулар.

Чүү болган чоор деп кайгап-харап, такси дозуп алгаш, буу-хаа хаптым.

Эрлерим мени уткуп алдылар. Доржу Джон Окайже орустай-дыр:

— Пожалуйста, ганский миллионер Джон Окай. Прошу любить и жаловать.

Илерээни чүл дээр болза, ам чаа-ла яды студент Джон Окай миллионер апарган болду. Чылдагааны: ол шүлүктери дээш Гананың ынчангы Президентизи Кваме Нкрума аттыг күрүне шаңналын алган болду. Ол шаңналын ап, Гана чорааш, ам чаа жуп келген Джон Окай-биле ужурашканым ол-дур.

Даштыкы чурттарда ындыг чүве ышказыл, анаа бир ном азы күрүне шаңналы аптар болза, ооң акшазы кижиниң бүгү назынынга, харын уруг-дарыынга безин чедер, оон туржук артар. Бисте кандыг ийик, совет үеде безин ындыг шаңналдар чаңгыс машина өртөөнге безин четпес турду. Ам мырыңай оон дорайтаан.

Ам-на ынчан кымга-даа билдинмес Николай Рубцовта келдим ышкаш. Ынчан ол, Сергей Есенин ышкаш, улуг орус

шүлүкчү эвес, тываларның чыткан хой тургуспас дээри ышкаш, томаанныг, ядыы студент турган. Бажы калчайып эгелеп оран, ортумак дурт-сынның, менден 5-6 хар хире аныяк эр чүве. Мен назы-хар талазы-биле улуг боорумга, ынча дээри ол ыйнаан, азы анаа-ла хүндүлээри ол ийикпе, мени даңгаар-ла «Батя» дээр кижии. Ооң оюн-баштаан үстүнде чугаалаан мен.

Мен Николай Рубцов-биле кандыг-даа онза чылдагаан чок черге аажок чоокшулажы берген мен. Сөөлүнде-сөөлүнде, М. Доржу, Джон Окай чокта-ла меңээ бо-ла чедип кээр апарган. Ол кээрге, черле дыңнатпас, телефон долгавас. Бир көөрүмге-ле, удуур өрээлимче кирип олуран, эжик база соктавас. Оозун бодаарымга, ол база меңээ өөрөнчиктей берген ышкаш.

Бистиң школаже кирерде кончуг шыңгыы турган, эрттирилге системалыг. Ийи катап эрттирилге көргүзөр. Коля Рубцов элдеп кижии боор, анаа эртип кээр. Ооң ужурун билбес мен, та дежурныйлар-биле чугаалажып билири ындыг кижии, та кижии караанга көзүлбес кижии?

Ооң чылдагаанын соонда билип каан мен. Школаның он-он ийи каът корпустарын долгандыр демир херим бар чүве. Ында бир алгыг үт тып алган кижии-дир, олап чыпыш дээр. Мээң корпусумда дежурный кадайларга келгеш, ээлдек мендилешкеш мөгейип каар: «Я к Бате». Олар эрттириптерлер.

Мен билир апарган мен, Коляның меңээ чүге келгени ол – куруглааны ол. Ынчалза-даа ол кажан-даа акша айтырбас кижии, столовая бараал дээрге, база ынавас. Ынчаарга он-чээрби рубль берип каар мен. Ол үеде студент кижиге ол хөй акша-дыр. Оон база-ла ыт чок келгени ышкаш, ыт чок үне бээр. Четтирдим-даа дивес. Мен өре-даа негевес мен, ол меңээ өре-даа эгитпес... Ындыг ядыы кижии турган чүве.

Тывалар чүү дижир ийик, шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас. Ынчап турувуста, ийи чыл эрте хона берген. Мен школаны доозупкаш, ийи дугаар дээди эртем чедип алгаш, Тывамче чанып келген мен. Ыш эжим – орус Коля, тыва Доржу, негр Джон Москвага чыдып калган.

Николай Рубцовтун дугайын орустап, тывалап, оңнап, солагайлап чаңгыс сөс-биле бижиирге мындыг: «Николай Рубцов – великий русский поэт современности» азы «Николай Рубцов – амгы үениң улуг орус шүлүкчүзү».

Николай Михайлович Рубцов 1936 чылдың январь 3-те Архангельск областың Емец деп суурунга төрүттүнгөн. Ада-иезин оскунган, ол чеди чылды көдээде өскүстөр бажыңыга эрттирген.

Чажындан-на ооң күзел-соруу далай турган. Ынчангаш ол 14 харлыында-ла «далай школазынга» өөренир дээш, Ригаже чорупкан. Бичии кижиге дээш ону хүлээп албаан. Сөөлүндө ол далай шериинге 4 чыл албан эрттирген. Шеригден халашкан соонда, Н. Рубцов Ленинградка Киров аттыг заводка ажылдап кирген. Ол бодунуң намдарыңа сөөлүндө мынча деп бижээн: «Элээн каш техникумнарга өөрөнгөш, оларның чаңгызын-даа дооспаан мен». Коля томаанныг-даа бол, хөглүг, баштак кижиге чораан, ол бүгү назынында гармошкадан чарылбаан. Өөрү ону Шарфик деп шолалаар турган, чүгө дээрге ол мойнун бир-ле шокар пөс-биле ораап алыр чораан.

Канчаар-чоорга-даа, 60 чылдарның ортаа үезинде Россияга улуг үжүк-биле бижиир езулуг шүлүкчү көстүп келген турган. Ооң ады Николай Рубцов. Дириг классик.

Николай Рубцов кончуг түрөңгиге чурттап чораан. Өг-бүлө чок, бажың чок. Ооң мындыг одуругларын номчупкаш, кижиниң карааның чажы төктүр:

В горнице моей светло,
Это от ночной звезды.
Матушка возьмет ведро,
Молча принесет воды.

Ол чеже-даа чааскаанзыраза, кижилер ону чеже-даа ээ көрбөзө, бодун шүлүктери-биле аргалап чораан:

Я не один во всей Вселенной.
Со мною книги и гармонь,
И друг поэзии нетленной –
В печи березовый огонь.

Ооң төрөөн суурунда ам Николай Рубцовтуң бичии музейи бар. Ында ооң эдилелдеринден үш-ле экспонат бар: демир-үжүү, холунуң шагы, ооң ынак шүлүкчүзү Федор Тютчевтиң революция мурнунда үндүргөн номчугажы.

Николай Рубцов чуртгаар бажың чок, хөй чылдарда тояап келген. Чүглэ 33 харлыында Вологдада Яшин кудумчузундан чаңгыс өрээл «хрущевка» квартира алган. Ол ынчан чонга билдингир шүлүкчү турган. Миллионер Джон Окай-даа кайын тоор, а Монгуш Доржу база ынчаар түрөп чорду. Ол Кызылдың кедээзинде хөй каът бажыңнарның адаандан квартира алгаш, орта безин үр чурттавады. Маңаа Лев Толстойнуң «Анна Каренинадан» мындыг домаан сактыр-дыр мен: «Бүгү аас-кежиктиг өг-бүлелер бот-боттарынга дөмей, аас-кежик чок өг-бүлө бүрүзү бодунуу-биле аас-кежик чок».

«Шын» солуннуң редакторунга ажылдап тургаш, Москваже үргүлчү баар турган мен: хуралдар, семинарлар, конференциялар, пленумнар, элдеп-эзин симпозиумнар. 1965 чылда чеде бээримге, ынчан Доржулут кезек үш дугаар курска өөренип турганнар. Николай Рубцов чок болду. Эштеримден айтырарымга, ол бот-өөредилгеже шилчип алгаш, Вологдаже чоруй барган болду.

Ооң дараазында чеде бергеш, литинституттун общежитиезин кайгап каан мен. Кижини бүрүзүнүн чугаазы-ла бо: Николай Рубцов, Николай Рубцов! Ол атты кижини болганынын аксында баглап каан чүве-биле дөмей. Өрээлдерде-даа, кудумчуларда-даа, чадаларда-даа Николай Рубцовтуң бижээн сөстөринге ырларны бадырып турар. Номчуур шүлүктери-даа Николай Рубцовтуу. Чаңгыс сөс-биле чугалаарга, чер болганда Николай Рубцов: стол иштинде-даа, стол адаанда-даа, шкаф кырында-даа, шкаф иштинде-даа:

Россия, Русь – куда я ни взгляну...
За все твои страдания и битвы
Люблю твою, Россия, старину,
Твои леса, погосты и молитвы.

Люблю твои избушки и цветы
И небеса, горящие от зноя,
И шепот ив у смутной воды,
Люблю навек, до вечного покоя...

Ылаңгыя ооң «Катунь шимээргеп чыдар» деп шүлүүн номчааш, Николай Рубцовтуң Тываны көрүксеп турганын сактып турдум.

Николай Рубцов боду ийи эвес, дөрт чалгынның куш ышкаш ужуп турду. Херектин ужуру мындыг болган чүве-дир: ол бот-өөредилгеже шилчип алгаш чорупкаш, Вологдага бир чыл хире тояаш, курс ажылы кылдыр бодунуң шүлүктөрүнүн «Шөлде сылдыстар» деп чыындызын эккелген. Ооң Москвадан ис чок чиде бергенинүн өртек чок эртинези ол болган. Ындыг хевирлиг мурнунда кымга-даа билдинмээн, ады-сураа үнмээн, томаанның Николай Рубцов чаңгыс-ла чыл дургузунда орус дылдың национал улуг шүлүкчүзү апарган.

А 1969 чылдың чазынында Николай Рубцов Москваның Тверской бульварында Литература институтунга бодунуң диплом ажылын камгалаан. Будуктуг ыяш дег оргактыг, шыңгыы Күрүне комиссиязы ооң «Шөлде сылдыстар» деп шүлүктөр чыындызы дээш «кончуг эки» деп дээди демдекти салган.

Амыдыралга кижии кайгаар, аът мөөрээр, инек киштээр, ыт сыгырар таварылгалар база турар боор чүве. Бир чайын өг-бүлөм, уруг-дарыым-биле Кара далай эриинде курорт хоорай Гаграга дыштанып чеде берген мен. Бир катап далай эриинде улус эштир черге кылаштап чор бис. Көөрүмге, эрик кырында кара хөө өртең чудук чыдыр. Кайгап чордум. Чоокшулап келиривиске, ол чудук каттыра берди. Диштери ак туң-на!

Ырак чүве көрө албас кижии мен, чоокшулап келиримге, өртең чудук деп бодаан чүвөм негр кижии болду. Ынчан база бир чүүл мени кайгатты: ындыг кара былгаар ышкаш кештиг хирезинде негрлер база хүнге дөгеленир улус бооп-тур.

Чоокшулааныыс тудум, демги негр кижинин хүлүмзүрүүрү дам барды, ак диштери чайнап турар.

Оон хенертен:

- Экии! Хамаан! – дизе-ле, Джон Окай халып келди.

Куспактажыптывыс. Кадайым, уругларым кайгап калган, бис киштешкен аъттар дег каттыржып турдуvus.

- Кажан келдин, Джон? – деп бо-ла мен.

Джон Окай ынак тыва сөстөрүн холуп, арыг орустап:

- Скоро месяц будет, халак-халак, опять поеду в Москву – дээш, кезек тура немеп кагды. – Чоор сен.

Ам миллионер апарган кижиге чүнү тоор, чайгы дыштанылгазында аян-тээлеп чорууру ол болган. Кара далай байтыгай, Джон Окай ам Каттышкан Араб Эмираттарга-даа, Майами ортулуктарынга-даа далайларга эштип болгай, акшазы бар-дыр.

Дөрт-беш чыл дургузунда найыралдашканым, Африканың Гана чурттуг негр оол Джон Окай-биле эң сөөлгү катап ынчаар ужурашкан мен. Дылдарывысты билишпес болгаш, чогаал талазы-биле эки чоокшулажып шыдаваан бис. Ынчалза-даа найыралывыс баяк артып калган. Ам та кайда чор сен ыйнаан, шүлүкчү Джон Окай? Бай миллионер!

Николай Рубцов Вологдага ынчан аңаа чурттап турган Виктор Петрович Астафьев-биле кончуг найыралдыг турган. Ынак чогаалчылары: бир дугаарында-ла Пушкин болбайн аан, Лермонтов, Есенин, олардан Александр Блокту онза демдеглеп каалы. Алдан чылдарда кижиге болганы Николай Рубцовту Сергей Есенинге дөмөйлээр турган:

Снег летит на храм Софии
На детей, а их не счесть.
Снег летит по всей России,
Словно радостная весть.

Снег летит – гляди и слушай!
Так вот, просто и хитро,
Жизнь порой врачует душу...
Ну и ладно! И добро!

Вологданың оглу Николай Рубцов Рязаньнын оглу Сергей Есенинге чеже-даа дөмөй болза, ону өске пор-биле тудуп каан, өске даш-биле чонуп каан шүлүкчү турган. Николай Рубцовтун улуг шүлүкчү апарганын билип кааш, черле ындыг ышкажыгай, чамдык кижилер чавана дег чыпшынып, чамдык кижилер оо-хоранын чажып, балдырлап эгелээннер: «чаваналар» суггарып турганнар, үүлгедиглериниң дугайында үр-чарны таратканнар. Рубцов ынчалза-даа Рубцов хевээр артпышаан турган...

...Мынчаар-мынчаар бодап келиримге, мээң чогаалчы оруум кас оруу дег каалама эвес, өдүрөк оруу дег өткүт эвес. Ынчангаш Монгуш Доржуну-даа, Николай Рубцовту-даа сакты бээр мен.

... Николай Рубцовтун мындыг шуткуп каан шой дег быжыг, кудуп каан коргулчун дег салам одуруглары бар. Оларны кандыг-даа чогаалчы күзөп чоруур күзели, сагып чоруур сагызыны, чогаадыкчы ажил-херээниң хоойлузу кылып ап болур.

Черны мои черновики,
Чисты чистовики
Мне спать велят чистовики.
Вставать – черновики.

Оларны тыва дылче мулдурлааным мындыг:

Арыг бижээн шүлүүм номчааш,
Амырааштың удуй бээр мен.
Шала бижээн шүлүүм мени
Ша-даа четпес оттуруптар.

Николай Рубцовтун төрөөн черинде аңаа тураскаалды тургузуп каан...
12.03.2001ч.

Түңнел

Сөөлгү катап, 1966 чылда боор, Джон Окай-биле Москвага ужурашкан мен. Институттун сөөлгү курузунга турган чүве.

Ол чылдарда Африкага совет угланышкынның Египет, Алжир, Эфиопия, Конго дээн ышкаш күрүнелер турган болгай. Оларның аразынга Гана база кирип турган. Ынчан Москвага хуралдап чорааш, Джон Окай-биле ужуражырымга, мынча деп арай муңгаргай чугаалады:

- Бистиң Ганада үймээн болган. Тура халышкан чон президент Кваме Нкруманың 100 метр бедик тураскаалын черже жужур октапты.

Амгы үеде чурттар аразында харылзаалар баксыраан-дыр. Ынчангаш негр өңнүүм, шүлүкчү Джон Окайның салым-чолун билбес мен. Чаңгыс-ла бүзүрээр чүвөм бо: талантылыг болгаш миллионер кижиге болгай, кайын ажыраары ол.

Ам бөгүн келгеш, бо шүлүкчүлөр деп кижилер, бот-
боттарындан үн алчып турган ышкаш, кандыг кончуг дөмөй
бижип чорааннар чоор деп кайгап бодап олурар-дыр мен.

Александр Пушкин:

Нет, весь я не умру – душа в заветной лире
Мой прах переживет и тленья убежит –
И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит.

Михаил Лермонтов:

Быть может, за стеной Кавказа
Сокроюсь от твоих пашей,
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.

Владимир Маяковский:

Для веселья наша планета малооборудованна,
Надо вырвать радость у грядущих дней.
В этой жизни помирать нетрудно.
Сделать жизнь значительно трудней.

Сергей Есенин:

До свиданья, друг мой, без руки, без слова,
Не грусти и не печаль бровей,-
В этой жизни умирать не ново,
Но и жить, конечно, не новей.

Николай Рубцов:

Мне поставят памятник на селе,
Буду я каменный навеселе.

Монгуш Доржу бир шүлүүнге мындыг хевирлиг бижээнин
сакты-дыр мен:

Арага деп ажыг сууңар
Арыг бажым алыр-ла боор.

Мен 1976 чылда-ла «Ыяшка йөрээл» деп шүлүүмге
мынчаар бижээн кижидир мен:

Аалчы келзе,
казылганның кады боор мен.

Аза келзе,
хараганның тени боор мен.

Сыры октут чаңнык дүшсе, өрт-даа чизе,
Сыра ышкаш, турган хевээр өлүр дээн мен.

Бо одуругларымны орус дылче бодум мынчаар очулдуруп
алган мен:

Гость придет, –

заходи с миром странник.

Черт придет, –

превращусь в колючий караганник.

Молния ударит, пожар обхватит,

дело пустое,

Все равно умру я,

как деревья, стоя.

Литература

1. Кудажи, К-Э. Николай. Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш өскелер-даа / К-Э Кудажи . – Сөзүглел : дорт // Улуг-Хем. — 2001. — № 2-3. – Ар. 280-321.
2. Кужугет, М. А. Литературное краеведение : учебно-методическое пособие. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2019. — С. 81-84. — Текст : непосредственный.
3. Литературные связи и влияния // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Главный редактор и составитель А. Н. Николюкин. — Москва: НПК «Интелвак», 2001. — С. 464. — Текст : непосредственный.
4. «Улуг-Хемниц» аалчылары — алтай чогаалчылар. – Сөзүглел : дорт // Улуг-Хем. — 1986. — № 64. — Ар. 89-108.
5. «Улуг-Хемниц» аалчылары — болгар шүлүкчүлөр . – Сөзүглел : дорт // Улуг-Хем. — 1990. — № 74. — Ар. 146-159.

Кужугет Мария Амын-ооловна
ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ
Практикум

Редактор *Е.К. Сенди*
Дизайн обложки *К.К. Сарыглар*

Сдано в набор. 16.02.2023. Подписано к печати. 28.02.2023.
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 4,3. Усл. печ. л. 4,0. Заказ №. 1849. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ